

РОЗВІДКИ

Сергій Наумов

●

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Процес формування української нації, історія українського національного руху належать до ключових проблем сучасної вітчизняної історичної науки. Новітня історіографія українського політичного руху імперської доби бере свій початок з 90-х рр. ХХ ст. Вона характеризується кардинальним збільшенням кількісних параметрів та розширенням джерельної основи досліджень, зближенням і поглибленням методологічних підходів, тематичним розмаїттям.

Її характеристика тією чи іншою мірою здійснюється в сотнях праць, проте, як правило, принагідно і фрагментарно, у вступній частині, у вигляді окремого історіографічного сюжету, нерідко більш подібного до бібліографічного. Спеціальні огляди історіографії українського руху¹ здебільшого є публікацією дисертаційних досліджень і відрізняються дотриманням відповідних канонів, прагматичністю, неповним охопленням літератури. Цілком інший, концептуальний підхід представлений у працях Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, В. Кравченка та деяких інших дослідників. Вони розглядають сучасну історіографію в контексті світової історичної науки, передусім з точки зору загального стану, проблематики, методології, дискурсів і парадигм тощо². Поєднання концептуального і проблемно-тематичного підходів у різному співвідношенні має місце у випадках, коли історіографія українського руху розглядається як складова загальної проблематики по періоду³ українсько-російських взаємин⁴ тощо.

Проблематика українського націєтворення так чи інакше зачіпається у величезній кількості праць, створених представниками різних суспільних наук, причому її зміст і спосіб дослідження варіюються в залежності від авторських спрямувань. Відповідно до домінуючої національної парадигми вона посідає центральне становище у загальних виданнях з історії (зокрема, політичної) України даного періоду, а отже, у зображенні їх авторів, – і в суспільних процесах того часу⁵. Тут, можливо, найпомітніші відмінності в поглядах примордіалістів та модерністів (прорив останніх на цей рівень вітчизняної історіографії ознаменувала книга Я. Грицака). Історія українських партій достатньо широко представлена у працях, де розглядається весь спектр політичного руху на території України⁶, а також у загальних дослідженнях з історії українського національного руху⁷. Останніми роками синтетичний підхід до вивчення українського руху доповнюється сегментарним, коли об'єктом дослідження, в тому числі й монографічного, стають окремі течії: соціалістична, ліберальна, молодіжна, причому мають місце як цілісні, інтегративні, так і компаративні характеристики⁸.

Інтенсивно розробляється історія окремих політичних партій та організацій даного періоду, кожна з яких завдяки великому інтересу до теми та політичному

плюралізму стала об'єктом спеціального розгляду. Результати вивчення ранньополітичних організацій 90-х рр. XIX ст. були підсумовані й поглиблені А. Катренком⁹. З-поміж партій початку XX ст. традиційно найпопулярнішою залишається РУП-УСДРП¹⁰. В. Головченко¹¹ першим у сучасній історіографії проблеми застосував „монопартійний” підхід, тобто цілісне монографічне дослідження однієї партії. Монографія А. Голуба і десятки статей розкривають не тільки „внутрішню” історію партії, а й її відносини з іншими партіями, міжнародні аспекти діяльності. Т. Бевз¹², поставивши за мету відобразити історичний шлях українських есерів, зосередила свою увагу передусім на бурхливих подіях Української революції та наступних років. Відповідно сюжети про УПСР дореволюційної доби мають явно вступний характер. Натомість В. Стрілець розглядає історію Української радикально-демократичної партії як єдиний цілісний процес, присвятивши її розвитку до 1917 р. два повноцінні розділи¹³. Значно меншою популярністю у дослідників користується Українська народна партія, історії якої присвячено лише кілька статей, причому в деяких публікаціях взагалі ставляться під сумнів її статус і значення як партії¹⁴.

Окремі сторони функціонування українських об'єднань висвітлені вкрай нерівномірно. Десятки праць присвячені характеристиці ідеології партій, їхнього розуміння національного питання, бачення майбутньої державності¹⁵. Тематично близькі до них дослідження вітчизняної суспільно-політичної думки на межі XIX-XX ст., серед яких найгрунтовнішою видається книга М. Кармазіної¹⁶. Інші ж напрямки практичної діяльності представлені в літературі слабо.

Упродовж останніх п'ятнадцяти років значно зростає кількість праць про окремих діячів українського руху¹⁷, підтверджуючи тим самим продовження і навіть активізацію процесу творення пантеону „національних героїв” як необхідної складової національної міфології¹⁸. Разом з тим ця література відображає зміни, що сталися в суспільній свідомості та історіографії. Значне розширення кола персоналій засвідчує утвердження плюралістичного підходу; переважання інтересу до таких постатей, як М. Міхновський чи С. Петлюра – панування державницької парадигми; небувала увага до діячів УДП-УДРП – зростаючу прихильність до ліберально-демократичних цінностей.

Залишається недостатньо вивченим питання про роль окремих суспільних верств в українському русі; відносним винятком є лише інтелігенція¹⁹. Розпочинається вивчення історії національного руху на регіональному рівні²⁰. Поступово визначається як окремий напрямок дослідження взаємозв'язків українців Наддніпрянщини і Надністрянщини, їхнього значення для розвитку українського руху²¹.

Тісно пов'язаною з тематикою українського руху є проблема „українського питання” в Російській імперії, його суті, ваги і розуміння різними суспільно-політичними силами. Над нею плідно працюють не тільки (і не стільки) українські, а й (особливо останніми роками) російські та західні дослідники²². Її складовою можна вважати вивчення проявів національної політики царизму в Україні й, зокрема, боротьби імперських правоохоронних органів проти українських партій²³. Реакція українського суспільства на національне питання й національну політику досліджується не тільки через призму українського руху, а й у загальному плані як проблема національної ідентичності й політичної лояльності²⁴.

Як уже відзначалось, активно вивчається історіографія проблеми. Доволі плідними виявилися дослідження джерельної бази та теоретико-методологічних засад вивчення теми²⁵.

Наведений вище структурно-проблемний аналіз історіографії українського політичного руху в Російській імперії стосувався головним чином праць вітчизняних дослідників, попри те, що існує авторитетна точка зору (Г. Касьянов) про недоречність поділу історіографії за національною, державною чи регіональною ознакою. Не заперечуючи її в цілому, вважаємо, що відмінності між українськими, російськими та західними дослідженнями національної проблематики

залишаються достатньо глибокими й принциповими (при незаперечній тенденції до зближення), тож розглядати їх „єдиним потоком” принаймні передчасно.

Наприкінці ХХ ст. З. Когут і Т. Кузьо стверджували, що новітня російська історична думка залишається в полоні імперської міфології, котра заперечує право на існування української нації та окремішність її історичного буття²⁶. Проте беззастережно прийняти цю оцінку не можна було й тоді, а тим більше зараз. Уже в середині 90-х рр. ХХ ст. стали помітні ознаки зваженішого підходу частини істориків Росії до української проблематики. Їх відображенням стали, зокрема, велика конференція, присвячена історії національних партій Росії, з серйозними доповідями про УСДРП і УДРП (Москва, 1996); фундаментальна енциклопедія „Політичні партії Росії”²⁷; кандидатська дисертація і низка публікацій С. Чмир (Іваницької) з історії українських ліберально-демократичних організацій²⁸.

У наступні роки позитивні тенденції були розвинуті. З’явилися солідні публікації про національну політику Російської імперії²⁹. У 1998 р. в Інституті слов’янознавства РАН був заснований відділ східного слов’янства, серед здобутків якого – щорічник „Белоруссия и Украина: история и культура”, „східнослов’янський” випуск журналу „Славяноведение” (2002, № 2), „круглий стіл “ „Механізми формування української і білоруської націй в російському та загальнослов’янському контексті (дореволюційний період)” (жовтень 2002 р.). Створений у Московському університеті Центр україністики і білорусистики з 2000 р. проводить щорічні конференції з дискусійних питань взаємовідносин Росії, України і Білорусі. За слушним зауваженням С. Величенка, публікації цих двох наукових установ „критичні щодо домінуючих російських поглядів на українців та стосунки Росії з Україною в минулому, демонструють важливий процес концептуальної еволюції в російській історіографії, але на сьогодні вони репрезентують думку меншості”³⁰. Трибуною світової наукової думки з проблематики „нової імперської історії та націоналізму” став журнал „Ab Imperio” (Казань). Серйозним каталізатором переосмислення історії України і Росії імперської доби стали праці О. Міллера³¹. Вихід у 2000 р. його монографії, на думку С. Єкельчика, засвідчив появу нових тенденцій в російській історіографії історії України: відсутність відверто ідеологічного підтексту, відповідність стандартам сучасної західної науки³². В подібному стилі витримана й колективна праця, в якій пошук „нової історії імперії” здійснюється з допомогою регіонального підходу³³. Разом з тим продовжують з’являтися публікації, вразливі з позицій науковості (наприклад, уже згадувана монографія І. Міхутіної, за справедливим виразом О. Міллера, страждає „сильною тенденційністю”³⁴) або й відверто українофобські – на зразок перевидання відомого твору М. Ульянова³⁵ чи збірника антиукраїнських опусів вікової давнини³.

Західні науковці порівняно мало займаються вивченням конкретно-історичних проблем, віддаючи перевагу побудові концептуальних схем як історії України в цілому, так і її імперського періоду, українського націєтворення („українського проекту”)³⁷. Вони приділяють велику увагу проблемам національної ідентичності³⁸, „вписують” Україну й український рух в імперський та європейський контексти³⁹, широко застосовують методи й категорії політології, соціології, антропології, лінгвістики, літературознавства.

Вплив західної науки був визначальним у поступовій, далеко не послідовній і не повномасштабній зміні підходів до вивчення історії українського національного руху імперської доби. В 90-х рр. ХХ ст., особливо в першій половині десятиліття, беззастережно домінувала концепція „українського національного відродження” (сам вираз з’явився в літературі початку ХХ ст.), сформульована під впливом відомої схеми М. Гроха й викладена спершу в публікаціях Р. Шпорлюка, П. Магочого, А. Каппелера та інших⁴⁰. Викликана до життя потребою замінити радянський варіант історії України, вона невдовзі в багатьох відношеннях перестала задовольняти фахівців.

Частково це було пов’язано з розмитістю самого поняття, нечіткістю його

визначення. На принциповішому, теоретико-методологічному рівні ця концепція зазнала критики з боку модерністів. Полемізуючи зі своїми опонентами – примордіалістами, вони доводили, що нація в сучасному розумінні цього слова є продуктом модерної епохи (в українському варіанті це якраз XIX-XX ст.), тож відносно того часу говорити про „національне відродження” принаймні некоректно. Тому в подальшому на Заході відмовилися не тільки від самого концепту⁴¹, а й від парадигми „нації-держави”. Як альтернатива був запропонований концепт „націєтворення” (або „націотворення”)⁴², тобто формування якісно нової спільноти, будівництво, а не відродження нації. При цьому семантично близькі поняття „націєтворення” і „формування/будівництво нації” в лексиконі модерністів не є тотожними, і першому віддається очевидна перевага. На нашу думку, це не випадково і є наслідком свідомого (хоча, здається, не артикульованого) їх розрізнення і навіть протиставлення. Якщо „формування нації” можна розуміти як органічний, об’єктивний, закономірний процес перетворення „етнографічної маси” (населення, яке має певну стихійну етнічну ідентичність, але позбавлене національної свідомості) під дією тих чи інших чинників у націю, то в категорію „націєтворення” вкладається мало не протилежний зміст. Для „ортодоксальних” модерністів це явище суб’єктивне, штучне, привнесене, випадкове, перебіг і результати розвитку якого не детерміновані, залежать від суспільної кон’юнктури і аж ніяк не від цілком міфічних для них речей на кшталт „відпороного духу нації”, „історичної пам’яті” тощо. За словами Г. Касьянова, головне, що відрізняє модерністські версії націогенези українців, – це датування її початку межею XVIII-XIX ст. та увага передусім до суб’єктивних чинників становлення української нації⁴³.

Можливо, щоб уникнути плутанини та чіткіше заявити свою позицію, модерністи на початку XXI ст. почали широко застосовувати категорію „національний проект”. Він виглядає як процес створення певною соціальною групою (як правило, купкою інтелігентів – „будителів нації”), яка претендує на провідну роль, нового („національного”) образу, нового уявлення суспільства про себе (як про „націю”) і прищеплення його достатньо довільно визначеному людському колективу. В разі успіху „національний проект” реалізується у вигляді нової політичної спільноти – нації. Проте успіх зовсім не обов’язковий, оскільки кожному такому „проекту” доводиться конкурувати не лише з альтернативними „національними проектами”, а і з іншими „проектами” суспільної організації – класовими, імперськими тощо, які пропонуються тому ж самому колективу. Конкретно-історичні прояви цих „проектів” нинішніх дослідників цікавлять мало, тому марно сподіватися зустріти в їхніх працях докладну характеристику, скажімо, „українського проекту” – його змісту, еволюції, творців, засобів і результатів „прищеплення” суспільству. Справа здебільшого обмежується концептуальними конструкціями або частковими дослідженнями, що стосуються окремих складових проблеми. Серед перших найбільш наближеними до реалій українського руху є книга С. Єкельчика⁴⁴ та вже згадувані монографії О. Міллера й І. Міхутіної, присвячені „українському питанню” в Російській імперії. Серед інших заслуговують на відзнаку добре аргументовані розробки Р. Вульпіус⁴⁵, оригінальні розвідки того ж таки С. Єкельчика⁴⁶.

Слабкість інтересу до вивчення практики національного руху якоюсь мірою можна пов’язати з недостатньою обізнаністю закордонних дослідників з українською історіографією (в одних випадках вона їм недоступна, в інших – нецікава як концептуально невизначена, застаріла тощо). Головна ж причина має методологічний характер. Нація в даному випадку розглядається як „уявлена спільнота” (за Б. Андерсоном), до того ж нерідко таким чином, що ця цілком коректна, причому для будь-якого широкого (що виходить за межі можливого безпосереднього, фізичного контакту) суспільного колективу, характеристика прикладається виключно до нації, тим самим протиставляючи її іншим, нібито „не уявленим” спільнотам (проти чого, до речі, різко заперечував, зокрема,

Е. Геллнеру, сам Б. Андерсон⁴⁷), або ж узагалі перетворюючи її в „уявну”, нереальну. Розуміння нації як „уявленої спільноти” чи „винайденої традиції” (за Е. Хобсбаумом) стимулює вивчення передусім способу, характеру цього „уявлення” чи „винайдення” або, інакше кажучи, не самої нації як історичного явища, її становлення і самореалізації, а „націоналізму” як специфічного світобачення. Редакція авторитетного журналу „Ab Imperio” наголошує, що доміантною сучасною тенденцією є відхід „від досліджень нації як структури, як історично тривалої самосвідомої спільноти або простору гомогенного дискурсу – заради дослідження націоналізму як процесу, як складного дискурсивного поля, простору практик і конкуренції”⁴⁸. Український націоналізм у такому контексті пропонується розглядати „як цілісний історичний феномен, одночасно: 1) як явище соціально-психологічне, і вже на цій основі 2) як світогляд, 3) як специфічну ідеологію і політичний рух”⁴⁹. Зрозуміло, що за такої розстановки пріоритетів черга до останнього пункту дійде ще не скоро.

Відповідно до цього активно розробляється типологія націоналізмів, причому вона, як уже відзначалося в літературі, нерідко набуває ознак поділу на „хороші” й „погані” націоналізми. Так, за Г. Коном, існує два типи націоналізму – західний і східний (у Л. Грінфелд відповідно громадянський та етнічний). Перший формується після виникнення національної держави або паралельно з її творенням, є громадянським, ліберальним, демократичним. „Якщо західний націоналізм був у своїх витоках пов’язаний з концепцією індивідуальної свободи та раціонального космополітизму XVIII століття, пізніший націоналізм Центральної та Східної Європи і Азії легко набував протилежного розвитку. Цьому новому націоналізму, залежному від зовнішніх впливів і водночас опозиційному їм та некоріненному у політичній та суспільній реальності, бракувало впевненості у собі; свій комплекс неповноцінності він часто компенсував самозвеличуванням та надмірною самовпевненістю...”⁵⁰. Східний націоналізм твориться інтелектуалами за допомогою ірраціональних, міфологічних чинників і ґрунтується на етнічній приналежності, культурній традиції, ксенофобії й авторитаризмі⁵¹.

При вирішенні конкретних проблем формування української нації та українського національного руху модерністи нерідко виявлялись безпорадними й мусили йти на компроміс зі своїми опонентами. Г. Касьянов відзначав, що „існує щось на зразок неписаної „джентльменської угоди” між представниками різних підходів до націогенези українців. За цією угодою деякі поняття і концепції просто не піддаються перегляду і сприймаються як даність”⁵². На його думку, така ситуація є наслідком низького рівня вітчизняної націології та політичної кон’юнктури: „В сучасній Україні будь-який „модерніст” обов’язково шукатиме компромісу з „примордіалістами/ переналістами” хоча б тому, що тут безроздільно панує етногенетичний підхід до розуміння генези української нації, не кажучи вже про тиск політичної кон’юнктури, брак методологічної обізнаності, категоріальну невиробленість українських суспільних наук тощо”⁵³.

З цією констатацією принаймні частково можна погодитись, але вона залишає без відповіді питання: що заважає тим же модерністам, очевидно, методологічно обізнаним і вільним від політичної кон’юнктури, виробити безкомпромісну, справді сучасну, на рівні передової світової науки, схему української історії XIX-XX ст.? Адже цікава і загалом вдала спроба Я. Грицака виявилась чи не єдиною і до того ж залишає достатньо поля для критики з точки зору як фактичної точності, так і методології – з боку все тих же модерністів: Г. Касьянов називає його „поміркованим модерністом” та, як можна зрозуміти, зараховує до „тієї частини дослідників, які шукали компромісу між звичним, спокусливим і комфортним для будь-якого українського історика примордіалізмом та малознайомим і неприємним для „справжнього” патріота модернізмом”⁵⁴. Новітні (модерністські, постмодерністські) версії українського націєтворення з’явилися як критика існуючої чи створюваної національної історії, спроба її ревізії з боку західних і „прозахідних” дослідників (звідси ще одне визначення їх як „ревізіоністів”, на

противагу „традиціоналістам”, які дотримуються звичних схем). Проте ця спроба виявилася цікавою і плідною саме у критиці, виявленні слабких місць вітчизняної історіографії і малопродуктивною – у формуванні повноцінної альтернативної концепції.

У той час, як „традиціоналісти” широко оперують конкретно-історичним матеріалом, посиляються на культурні, історичні традиції й національно-державницьку актуальність, „ревізіоністи” апелюють головним чином до сучасних методологій і наполягають на ненауковості патріотичного дискурсу й парадигми „нації-держави”. При цьому вони виводять полеміку на новий рівень, який стосується самого розуміння історичного процесу. На Заході, як правило, принципово заперечується „націоналізація” історії, етноцентричне („націоналістичне”) її розуміння: „Західна історіографія більшою мірою націлена на деконструкцію національних міфів, легенд і символів, ґрунтуючись на концепції мультикультурального минулого, продукованого різними групами суспільства, котрі по-різному інтерпретували одні й ті ж історичні події та феномени. Більшість західних авторів через це опонують схемам національної історії в сучасній українській історіографії”⁵⁵. Не випадково один із найавторитетніших західних фахівців у цій царині М. фон Хаген, високо оцінюючи вже згадувану книгу Я. Грицака, особливо відзначав, що „його наратив, який характеризується свіжим космополітичним поглядом, виходить за межі національних кордонів...”⁵⁶.

Натомість їхні опоненти (не лише в Україні) доводять, що завдання формування національної історіографії залишається актуальним з цілого ряду причин, серед яких її незавершеність, наявність численних „плям”, прогалин тощо; необхідність дати відповідь на альтернативні версії, конкурентні „національні історії” (в українському випадку це насамперед російська та польська, які з інших позицій трактують спільне минуле); суспільно-політична значущість, зокрема, її вагомість як чинника консолідації фрагментованого, гетерогенного суспільства, творення національної ідентичності, а отже, й політичної нації. Без реалізації цього завдання молоді національні держави не лише приречені на поразку в дискусії про минуле, а й значною мірою ризикують своїм майбутнім.

У даному випадку важливо підкреслити, що лінію розламу в цій полеміці, між іншим, можна провести й за державно-політичним принципом: між представниками націй „старих”, давно сформованих, розвинених (перед якими подібні завдання теж поставали, але в далекому минулому), до того ж здебільшого „імперських” історично, і націй, що порівняно недавно визволилися з-під імперського гніту й перебувають на стадії формування. Доречно також відзначити, що основні компоненти інструменталістського розуміння нації були сформульовані на початку 80-х рр. ХХ ст. авторами, близькими до марксистського розуміння історичного процесу (Б. Андерсон, Е. Хобсбаум)⁵⁷, тобто значною мірою ідейними противниками націоналізму.

З іншого боку, не можна не погодитися з критиками „націоналістичних” історичних версій у тому, що вони можуть слугувати знаряддям для досягнення певних політичних цілей як усередині країни, так і на світовій арені: „Чим блискучішим видається народу його минуле, тим з більшою наполегливістю він схильний претендувати на значну політичну роль у сучасному світі”⁵⁸. Така ситуація містить у собі загрозу пріоритету політики над наукою, нав’язування політичними елітами кон’юнктурних, вигідних їм схем історичного минулого. За висловом С. Сет, боротьба за історію, за те, як і що треба пригадати, цілком очевидна в сучасних „культурних війнах” і політичних концепціях⁵⁹. Згадана загроза особливо реальна й небезпечна у суспільствах з нестійкою демократією, до яких можна віднести й українське. На початку 90-х рр. ХХ ст. О. Субтельний зазначав, що уникнути політизації української історії майже так само важко, як за радянських часів⁶⁰. Ще гостріше ставив це питання М. фон Хаген у відомій статті „Чи має Україна історію?” (1995 р.).

З того часу багато що змінилось, але політична кон’юнктура в нашій країні,

мабуть, ще довго впливатиме на кон'юнктуру наукову, принаймні в суспільно-гуманітарних дисциплінах. Оскільки одним із головних завдань сучасної політики є національно-державне будівництво, зберігає свою актуальність така історична ретроспектива, яка б висвітлювала весь історичний шлях формування української нації та її боротьби за власну державність. Тим самим дослідники орієнтуються на цілеспрямований пошук їх проявів, що може призвести до штучної задавленості та гіперболізації, вибудовування однолінійності цих процесів. Інший різновид кон'юнктурщини пов'язаний з недостатнім фінансуванням української науки. „Шукання грантів” та їх реалізація стимулюють дослідження, побудовані у відповідності з поширеними на Заході дискурсами й парадигмами. Неважко помітити, що всі відомі українські модерністи активно користуються системою грантів.

Модерністські й постмодерністські новації Заходу справляють, безумовно, позитивний вплив на українську історіографію, стимулюють її прогрес, розрив з провінційністю і псевдопатріотизмом, вихід на рівень світової науки, збувають наукову і громадську думку, викликають корисну полеміку між їхніми послідовниками й опонентами. Разом з тим у західних дослідженнях, на нашу думку, має місце „полегшене” ставлення до фактичної аргументації, емпіричних напрацювань українських істориків, а неодноразово декларована „нормалізація” української історії інколи нагадує втискування її в прокрустове ложе готових схем, сконструйованих умоглядно чи на матеріалі інших країн і націй, не завжди придатному для універсалізації. Слушну думку про некоректність застосування до європейських націй концепцій, створених на основі досліджень країн Африки й Латинської Америки, свого часу висловила О. Андрієвська⁶¹. Безпідставним вважає вивчення історії України імперської доби з позицій постколоніальної теорії С. Величенко⁶². Крім того, „вестернізація” історичної науки в Україні стає модою, а це загрожує, по-перше, некритичним ставленням до праць західних авторів, їх огульною канонізацією і запозиченням не лише кращих здобутків, а по-друге, перетворенням її на чергову кампанію, яка звично закінчиться фарсом.

Загалом завдяки зусиллям вітчизняних і закордонних учених український політичний рух кінця XIX – початку XX ст. отримав справді наукову, різноманітну й багатогранну за напрямками, засадами, методами й формами історіографію, став яскравим явищем наукового знання і суспільної свідомості. Разом з тим немало проблем залишаються нерозв'язаними. Весь комплекс літератури потребує деконструкції з метою очищення від міфології і штучної героїзації чи демонізації її персонажів. Зберігають свою актуальність такі завдання, як поєднання кращих здобутків національної і закордонної історіографії, засвоєння і застосування новітніх методологій і концепцій, творення власних інновацій, боротьба за справжню об'єктивність і безсторонність, змістовність і аргументованість досліджень, подолання псевдонаукової і псевдопатріотичної риторики.

Джерела та література:

1. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. – К., 2001; Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми). – К., 2004; та ін.

2. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвячених Михайлові Грушевському. - Львів, 1999; Його ж. Украинская историография: 1991-2001. Десятилетие перемен // *Ab Imperio*. – 2003. - № 2; Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії // Схід – Захід: історико-культурол. зб. – Х., 2001. – Вип. 3; Його ж. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты // *Ab Imperio*. – 2003. - № 2; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004; Кравченко В. Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии) // Западные окраины Российской империи. – М., 2006; та ін.

3. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 2; Реєнт О., Янишин Б. Україна у Великій війні

1914-1918 рр.: основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії // Історичний журнал. – 2005. - № 1; та ін.

4. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991-2001 рр.). – Х., 2003.

5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX ст. – К., 1996; Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К., 1999; Політична історія України XX століття / Гол. редкол. І. Ф. Курас. – К., 2002. – Т. 1; Рєєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). – К., 2003; та ін.

6. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кін. XIX – поч. XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кін. XIX ст. – 1917 р. – К., 1999; Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті XX століття. – Дніпропетровськ; Дніпродзержинськ, 2001; та ін.

7. Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994; Голубуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1996; Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004. – Т. 1; та ін.

8. Михальський І. С. Національно-політичний рух молоді в Україні в роки Першої світової війни (1914 - лютий 1917 р.). – Луганськ, 1995; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). – Дніпропетровськ, 2001; Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ, 2004; та ін.

9. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття. – Ч. 2: 60-90-ті роки XIX ст. – К., 1999.

10. Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кін. XIX – перша половина XX ст.). – Дніпропетровськ, 1998; Гусєв В. І. До століття заснування Революційної української партії // Політологічний вісник. – 2001. – Вип. 8; Кривобок О. П. Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку XX ст. – штрих до політичної історії регіону // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 10; та ін.

11. Головченко В. Від „Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996.

12. Бєвз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999.

13. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. XIX ст. – 1939 р.). – К., 2002.

14. Головченко В. Українська народна партія: політична реальність чи історико-патріотичний міф? // Нова політика. – 2000. – № 4; Павко А. І. Становлення та діяльність Української народної партії (початок XX ст.) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Історичні науки. – К., 2000; Наумов С. О. З початків українського націоналізму: виникнення та перші кроки діяльності УНП (1902-1904 рр.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. 7; та ін.

15. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1996; Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 рр. – К., 1998; Колесник В., Могильний Л. Програми українських ліберально-демократичних партій у Росії початку XX ст. // Історичний журнал. – 2007. – № 3; та ін.

16. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кін. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998.

17. Він – з когорти вождів (Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри). – К., 1994; І. Л. Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997; Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – Артемівськ, 2001; Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006; та ін.

18. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 66.

19. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціал.-політ. портрет. – К., 1993; Левицька Н. М. Студентство в національно-визвольному русі наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998; Борисенко В. Й., Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К., 2002; та ін.

20. Рацілевич А. Український національний рух на Волині наприкінці XIX ст. – у листопаді 1917 р. (історіографія проблеми) // Історичний журнал. – 2004. – № 3; Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). – Харків, 2006; та ін.

21. Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. – Львів, 2002; та ін.

22. „Українське питання” в Російській імперії (кін. XIX – поч. XX ст.): В 3-х ч. – К., 1999; Миллер А. И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000; Михутина И. Украинский вопрос в России (кон. XIX – нач. XX века). – М., 2003; та ін.

23. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кін. XVIII – поч. XX ст.). – К., 2005; Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.). – Запоріжжя, 2006.
24. Хаген М., фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // Россия и Первая мировая война: Материалы междунар. науч. colloквиума. – СПб., 1999; Чуткий А. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст. // Історичний журнал. – 2004. – № 10-11; Горбань Т. Українці в структурі етнонаціональної ієрархії Російської імперії (XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 6; та ін.
25. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999; Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2001; Павко А. І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4; Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ, 2003; та ін.
26. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 33-34.
27. Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – М., 1996.
28. Чмырь С. Г. Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. XIX в. – 1908 г.): Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – М., 1994; Ї ж. Украинская демократическо-радикальная партия: генезис, программа, тактика (90-е годы XIX в. – 1909 г.) // История национальных политических партий России. – М., 1997; та ін.
29. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). – СПб., 1998; Миллер А. Империя Романовых и национализм. – М., 2006; та ін.
30. Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минушини // Схід – Захід. – 2002. – Вип. 5. – С. 37.
31. Миллер А. И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000; Його ж. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між „французькою” та „британською” стратегією // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 4; Його ж. Методологічні проблеми изучения процесов формування націй у восточных славян в поздний имперский период // Белоруссия и Украина: История и культура: Ежегодник. – М., 2003; Його ж. Империя Романовых и национализм. – М., 2006; та ін.
32. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 34.
33. Западные окраины Российской империи. – М., 2006.
34. Там само. – С. 426.
35. Ульянов Н. Украинский сепаратизм: Идеологические истоки самостийности. – М., 2004.
36. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сб. – М., 1998.
37. Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Wien; Кцлн; Weimar, 2003; Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – К., 2004; Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // Ab Imperio. – 2004. – № 1; та ін.
38. Velychenko S. Empire Loyatism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707 to 1914: Institutions, Law, and Nationality in Scotland and Ukraine // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 4; Когут З. Коріння національної ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; та ін.
39. Himka J.-P. Ukraine in a Grand Narrative of European History // Journal of Ukrainian Studies. – 1998. – Vol. 23. – № 1; Шпорлюк Р. Імперія та нація: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000; Lieven D. Ukraine's Place in the Comparative History of Empires // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 4; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. – Львів, 2005; Його ж. Центр і еліти периферій в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700-1918 гг.) // Ab Imperio. – 2007. – № 2; та ін.
40. Магочий П. Українське національне відродження: Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3; Шпорлюк Р. Українське національне Відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. // Україна: Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25; Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1; та ін.
41. Див., напр.: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2001. – Band 49. – Heft 2. – S. 162.
42. Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 3. – С. 95.
43. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 274.
44. Єкельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994.
45. Вульпіус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии

- (1860-1906) // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2; Ї ж. Слова и люди в империи: К дискуссии о „проекте большой русской нации”, украино- и русофилах, наречиях и народностях... // *Ab Imperio*. – 2006. – № 1; та ін.
46. Екельчик С. Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX века // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3; та ін.
47. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-е, перероб. вид. – К., 2001. – С. 23.
48. *Ab Imperio*. – 2006. – № 3. – С. 11.
49. Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 44.
50. Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 632, 692.
51. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 172.
52. Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії. – С. 96.
53. Там само. – С. 93.
54. Там само. – С. 90, 95.
55. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 163.
56. Хаген М., фон. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 156.
57. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 70-71.
58. Шнирельман В. А. Националистический миф: основные характеристики (на примере этногенетических версий славянских народов) // *Славяноведение*. – 1995. – № 6. – С. 5.
59. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 93.
60. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol. 18. – № 1-2. – P. 35.
61. Andrievsky O. Toward a „Normal” Ukrainian History // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1998. – Vol. 23. – № 1. – P. 95.
62. Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 404.

Петро Пиріг, Олександр Любич

●

ІНТЕГРАЦІЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СТРУКТУРУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Імперська інтеграція міського населення Чернігівщини відбувалась відносно спокійно, без зайвої полеміки і серйозного спротиву. На це слід було сподіватися, оскільки міщани, духовенство і купці являли собою в політичному відношенні пасивніші елементи суспільства, їх менше зв'язували традиції автономії, і вони не мали можливості справляти значний політичний вплив. Якщо священики й міщани і згадували про свої привілеї, то використовували їх здебільшого для зміцнення соціального становища своїх груп. Природне право людини на життя для міщан забезпечувалось юридичною відповідальністю за вбивство або замахи на нього. Права на повагу гідності особи, вільного пересування, переселення та виїзду в інші країни, на свободу та особисту недоторканність надавались лише дворянам і міщанам. Останні мали можливість заміни у рекрутському наборі. Для них право власності на майно полягало у володінні підприємствами (з обмеженням їх розмірів та числа працівників для всіх категорій міщан, окрім купців I та II гільдій), можливості набувати у власність позаміську нерухомість без селян. З 1801 р. міщанам було дозволено купувати землю в поміщиків. Вони мали право створювати “міське суспільство”, яке надіялося правами юридичної особи та могло звертатися з поданням до місцевої влади і наглядати за дотриманням законів, брати участь в управлінні міськими справами, обирати і бути обраними до органів

міської влади. У 1832 році міщани отримали право переходу до купецтва.

Інтеграція міщан Чернігівщини відбувалася набагато швидше й з меншими адміністративно-правовими ускладненнями, ніж малоросійських козаків. По-перше, не існувало жодних непорозумінь щодо соціально-правового статусу: на відміну від шляхти або козаків, міщани відразу отримали його імперське визнання. Їх становище чітко визначила Міська грамота 1785 р., і воно не відрізнялося від становища подібної категорії підданих в інших частинах імперії. По-друге, автономістські традиції серед міщан були настільки слабкими, що запровадження імперських норм не зустріло жодного опору. Символом міської автономії було Магдебурзьке право, яке гарантувало міське самоврядування і запобігало втручанням будь-якої зовнішньої влади у міські справи. Насправді це право і незалежна міська адміністрація ніколи не діяли на повну силу. Проте, як свідчать міщанські накази до Законодавчої комісії 1767 р., воно мало велике символічне значення для міст Чернігівщини XVIII ст. [1, с. 894]. На початок XIX ст. Магдебурзьке право зберегли одинадцять міст України: Київ, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Переяслав, Погар, Мглин, Козелець, Остер, Полтава і Новгород-Сіверський [2].

Хоч Міська грамота 1785 р. не скасовувала ні Магдебурзького права, ні жодного іншого зводу законів, вона все ж таки кардинально перебудовувала структуру міської адміністрації та судочинства. Новостворені адміністративні посади і процедури порушували положення Магдебурзького кодексу, але міщани настільки погано пам'ятали про нього, що ніде на це навіть не звернули уваги. Нагадав їм про Магдебурзьке право імперський уряд. У 1824 р. Сенат уповноважив міські суди користуватися цим правом там, де його можна було застосувати. Однак на практиці здійснити це, по суті, було неможливо, адже суди не мали навіть текстів Магдебурзького кодексу. Внаслідок цього міністерська комісія запропонувала здійснити нове його видання та російський переклад (Магдебурзький кодекс був доступний тільки німецькою, латинською і польською мовами). Справу передали Сперанському, який у спеціальному меморандумі вказав, що Магдебурзьке право вже давно витіснили Литовський статут і російське законодавство, і рекомендував надалі дотримуватися їх норм [3, с. 894]. У 1831 р. Магдебурзьке право на Чернігівщині було офіційно скасоване на Чернігівщині [4, с. 119].

Розвиток капіталістичних відносин вніс часткові зміни в соціальну структуру населення. Між 4-ою та 10-ою ревізіями (1782 - 1859 рр.) кількість населення Чернігівської губернії збільшилась з 1 176,6 тис. до 1 461,5 тис. душ, у тому числі міського – з 79,2 до 146,4 тис. чоловік, або майже вдвічі [5, с. 33]. Найчисельнішу групу мешканців міст склали міщани (71,5 відсотка). Їх кількість відповідно до всього населення Чернігівської губернії можна побачити з наведеної нижче таблиці.

Таблиця 1

Кількість населення Чернігівської губернії за даними IX ревізії

Група населення	Душ чоловічої статі	% відносно всього населення губернії
Священно - та церковно-служителів	7 092	1,05
Штатних монастирських служителів	303	0,04
Купців (християн і євреїв)	3 634	0,54
Міщан (християн і євреїв)	60 333	8,05
Ніжинських греків	777	0,11

Подібні цифри отримав П. Кеппен під час підрахунку осіб чоловічої статі, які стояли в окладі та на пільзі, і тих, що не були покладені в оклад. Загальна кількість душ чоловічої й жіночої статі в губернії, за його підрахунками, становила 1 374 746

(Див.: Кеппен П. Девятая ревизия. – СПб., 1857.– С. 184).

Важливим фактором, що прискорював інтеграцію міського населення Чернігівщини до імперської соціально-економічної системи, було нестабільне політичне й фінансове становище місцевих купців. Міжнародна торгівля продовжувала здійснюватись переважно через греків та інших іноземців, у той час як внутрішню торгівлю контролювали росіяни [6]. У 1781 р. в Чернігівському намісництві перебувало 834 купці (535 великоросів і 299 малоросів). У 1782 р. з 1 483 купців, зареєстрованих на Чернігівщині (за винятком іноземців), було 896 росіян і 587 українців [7, с. 187]. Навіть при бажанні українські купці не могли опиратися на Миську грамоту, адже не мали відповідного багатства і влади. “Бо всей Малой Россіи нѣтъ ни одного купца изъ природныхъ Малороссіянъ, который бы собственнаго денежнаго капитала тысячъ тридцать имѣлъ” [8, с. 22]. На початку 1800 р. люди, які сплачували податки в Чернігівській губернії, розподілялися таким чином: купці першої гільдії: чоловічої статі – 33, жіночої статі – 33 душі; купці другої гільдії: чоловічої статі – 93, жіночої статі – 87 душ; купці третьої гільдії: чоловічої статі – 4 465, жіночої статі – 4 341 душа; міщани чоловічої статі – 34 533, жіночої статі – 36 555 душ [9].

На відміну від купців українського походження грецьким купцям Чернігівщини вдалося залишитися вільними від положень Миської грамоти. Спочатку їх було звільнено від усіх служб і повинностей універсалом Б. Хмельницького від 2 травня 1657 року. Пізніше на прохання Ніжинського грецького братства Катерина II видала указ про продовження економічних привілеїв греків, звільнення їх від податків і квартирування військ та забезпечення функціонування в Ніжині окремих грецького магістрату та суду [10, с. 447]. Цим скористалися близько 500 грецьких сімей Ніжина, які тримали в своїх руках торгівлю з Османською імперією [11].

Врешті-решт, грамота 1785 р., що регламентувала життя міст Чернігівщини, була прийнята без особливих проблем, оскільки не зачіпала прав найбільшої групи міських жителів – міщан, які, на відміну від купців, були переважно українцями. У Чернігівській губернії із 19 139 зареєстрованих міщан лише 654 були росіянами, решта – українцями [12, с. 187]. Миська грамота залишала, по суті, недоторканою структуру ремісничих цехів [13], встановлюючи лише термін цехового навчання і певні обмеження щодо цін на виготовлену продукцію. У багатьох дослідженнях показано, що навіть після запровадження більш продуманої Постанови про цехи 1799 р. цехова структура на Чернігівщині змінювалась досить повільно [14]. Ще з 1781 р. в селищі Семенівка діяли кравецький, шевський, ковальський, ткацький, гончарний, музичний та старицький (каретний) цехи [15, с. 356]. У 1834 р. там було вісім цехів, а в 1847 р. тільки шкіряних майстерень налічувалось 16; на них оброблялося більше двох тисяч шкур за рік. Майстерні обслуговували, як правило, господар і члени його родини. Поряд з тим використовувалась і наймана праця [16]. В Олишівці працювали два цехи: торговий та ремісничий [17, с. 471]. Цех складався з усіх парубків; вони мали старшинця (цехмайстера), який мав свого значка – палицю із очерету зі срібною голівкою. У робочі дні значок зберігався в церковній ризниці. Певно, що палиця цехмайстера слугувала скоріше не свідченням бідності чи смирення, а була вказівкою на „тростяну”, яка під час страстей з’являється у правіці Христа (Матф., 27: 29), аби стати золотим модулем Небесного Града (Одк., 21: 15). При виборі цехмайстера враховувались передусім його моральні чесноти і професіоналізм. Однак це не давало йому права одноосібно розпоряджатися долею цеху. Рішення ухвалювали всі майстри на загальних зборах. Призначення старшинця супроводжувалося ініціацією, що дійшла від давніх часів. Його новий стан підкреслювався не піднесенням, а ритуальним приниженням. Обранця, що огинався й упирався, виштовхували на майдан, примовляючи: „Иди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном”. Поголену маківку новоспеченого „пана” сивовусі діди мазали вуличною багною. Щоб стати повноправним членом цеху, кожен парубок повинен був пройти через обряд ритуальної смерті і воскресіння. Новобранцю – цеховику при зібранні всього

гурту цехмайстер відводив місце в три аршини завдовжки і два завширшки, роз'яснюючи: „Оце тобі й домовина, а як віддаси Богові душу, то зладнаєм іще коротшу”. Приєднання до цехового братства відбивали і два інші традиційні моменти: зміна імені та зовнішнього вигляду. При ініціації парубок діставав нове ім'я, яке зазвичай визначало належність до того чи іншого цеху (Гончар, Коваль, Глина, Ткач і т.д.). Цим підкреслювалась цілковита зневага до світу, що його залишав член цеху. Перетворення свідомості (мета „обряду переходу”) змінювало парубка й зовні. Новоявлений майстер обстригався наголо і носив одяг, що вказував на його професійну діяльність [18, с. 114]. Церемоніал і дисциплінарна практика цехів були зорієнтовані на монастирські порядки. Опис Чернігівської губернії за 1805 р. рясніє згадками про безліч богослужінь, молебнів, акафісних читань [19, с. 361]. Двічі на рік цеховики вирушали на прощу до святих місць та сусідніх обителів. Під час богослужінь цехмайстрові відводилось у храмі особливе, почесне місце. Цехові ставали на середину церкви по троє, один за одним. На великі свята двоє цехових з палаючими свічками входили до вівтаря (один в північні, інший в південні двері), де стояли з обох боків престолу, а по закінченні читання Євангелія виходили до свого цеху. За старою традицією, ткацький і кравецький цехи Березного давали по великій свічці в церкви міста на Світлу неділю, на Різду Хрестове і на Покров Богородиці. Цех чоботарів (шевський), найзаможніший, давав свічки у всі церкви, як і кушнірський, різницький (м'ясників) та ковальський. Існував ще й “старечий” цех – убогих, які жили в шпиталях. Мешканці Тулиголово мали свій цех, цехмайстра і свою розправу [20, с. 35]. Старшини цеху приглядали за поведінкою його членів. Норми звичаєвого цехового права забороняли самосуд і встановлювали для цього певні процесуальні обряди. Виконання неписаних законів забезпечувалось радикальною системою покарань. Якщо хтось завинив у чомусь незначному, старшина з цехмайстром призначали покарання: винуватого прив'язували на вулиці до огорожі за руку й ногу, щоб всі могли бачити його. Сумління примушувало винуватця гірко каятися і ставати на шлях виправлення. Деяких карали, посылаючи копати могили для померлих бідняків [21, с. 430]. Екзекуція судового вироку також супроводжувалася певними обрядами (особливо при покаранні різними ганебними способами), наприклад, вішанням уздечки й хомута на шию конокрадам та виставленням їх на прилюдне осміяння, вішанням на шию крадених речей тощо. У кримінальних справах вживався обряд „поволання”. Суть його полягала в тому, що судовий урядник разом із родичами вбитого вивозив труну з покійником на ринок чи майдан або возив її вулицями міста чи селища й публічно оголошував („волав”), хто вбитий і хто його вбив. Другий обряд у кримінальних справах зводився до того, що спійманого вбивцю приковували до труни вбитого й лішали в такому стані аж до похорону його жертви. Виконання цього обряду засвідчено судовими актами Чернігівського повітового суду ще за 1783 р. [22, с. 33]. Усупереч урядовим розпорядженням першої половини ХІХ ст., що забороняли місцевій владі виносити смертні вироки, злочинців із числа цеховиків не лише за розбій, а навіть за крадіжку інколи вішали. Нерідко застосовували побиття киями та страту злочинця злочинцем. Цеховики не виявляли жодного наміру передоверити „цехову справу” імперському апаратові: вершити суд над посвяченим міг лише його товариш, а не бюрократична машина. Судові форми та обряди-символи мали рівноправне значення в звичаєвому праві Чернігівщини. Це були способи виявлення назовні й закріплення в народній пам'яті норм цього права. Обряди – символи виявляли звичаєве право у формі чину, дії, а формули й приказки – словесно. Обидві форми однаково сприяли закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті та надавали його нормам силу чинного закону, вічно живого й рухомого. Вони стверджували силу й значення правових принципів, утворених минулими поколіннями, та допомагали творити нові принципи, нові норми для прийдешніх поколінь. У 20-х рр. ХІХ ст. ремісничі цехи Чернігівщини перетворилися на частину державної адміністрації і, таким чином, втратили характерні риси українських цехів:

корпоративне самоврядування виробництва, контроль за якістю, цінами, відбором і навчанням майбутніх членів цехів [23].

За племінним, або етнічним, складом населення Чернігівської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст. було строкатим: крім українського населення, яке складало більшість, у північній частині губернії зустрічалися значні території, що були заселені росіянами й білорусами. У містах проживали також особи інших національностей. Так, на кінець 1782 р. до групи іноземців, іновірців, новохрещених входили німці – колоністи (432 душі чоловічої статі), ніжинські греки (400 душ чоловічої статі), перси, волохи, вірмени, французи. Нерідко участь у ярмарках слугувала приводом для в'їзду в міста євреїв. Після кількох місяців перебування вони вже мали можливість купити собі будинок і стати постійними мешканцями. Сильний наплив євреїв спостерігався в Чернігові. Якщо 1786 р. тут проживав лише один єврей, і то за межами міста, то 1796 р. євреї зробили спробу отримати муніципальну монополію на виробництво й продаж спиртних напоїв. У 1802 р. в Чернігові вже було достатньо євреїв для того, щоб мати свою синагогу, школу і цвинтар [24, с. 373]. За ревізією 1835 року, в Чернігівській губернії налічувалося вже 13 525 євреїв чоловічої статі (767 купців, 12 378 міщан і 380 землеробів) [25, с. 622.]. До середини XIX ст. в Чернігові єврейські міщани перевершили чисельністю християн: 2 741 єврей, 2 012 православних і 7 старовірів [26, с. 4].

Водночас чернігівські міщани зіткнулися зі значно меншим, але постійним напливом росіян. У 1787 і 1797 рр. Чернігівська дума розглядала скарги про те, що вони незаконно вели торгівлю в місті [27, с. 375]. Конфлікт досяг свого апогею 1815 р., в той час коли росіяни (здебільшого у будівництві) намагалися організувати свою власну гільдію. У петиції до губернського уряду 151 російський міщанин скаржився на те, що їх непропорційно оподатковують, і що забагато росіян відбирають для призиву в армію [28, с. 317]. У своїй відповіді Чернігівська дума вказувала на те, що росіяни не виконують своїх зобов'язань щодо міста, а багато з них, як виявилось, були волоцюгами. Дума, однак, не мала нічого проти російської гільдії у випадку, якщо її члени виконуватимуть свої муніципальні обов'язки. Але коли генерал-губернатор Репнін дізнався про існування етнічно однорідної російської гільдії в Чернігові, він наказав негайно ліквідувати її (1818 р.) і зареєструвати членів цехів не за національністю, а за професією. Як виявилось, це не був поодинокий випадок, оскільки генерал-губернатор розіслав циркуляр про скасування всіх етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. Отже, імперська влада ще раз сприяла створенню об'єднаного, але етнічно різноманітного класу міщан.

Подібних прикладів не бракувало по всіх містах Чернігівщини, за винятком Ніжина. Здебільшого завдяки існуванню грецького братства, Ніжин був більш космополітичним містом, ніж інші. На час скасування автономії там було 163 українських, 90 російських і приблизно 700 грецьких, болгарських і волоських купців. Серед ремісників переважали українці (4 817 чоловік) [29, с. 475]. Тоді ж до міста почали прибувати євреї. У 1797 р. міщани звернулися до імперської влади з проханням заборонити їм поселятися в Ніжині [30, с. 12]. Петиції залишалися без відповіді, і в середині століття місто стало ще більш космополітичним – добавилось понад дві тисячі єврейських купців і ремісників [31, с. 261]. Оскільки грецьке братство зберегло свої привілеї, Ніжин, перебуваючи під українською адміністрацією, мав два уряди і дві судові системи. Впродовж першої половини XIX ст. між ними неодноразово виникали суперечки з питань оподаткування, протипожежної служби, паспортного режиму та багатьох інших муніципальних проблем [32, с. 109]. Ці змагання відсунули на другий план українсько-російські тертя у купецьких та ремісничих гільдіях.

За переписом 1851 р., у Чернігівській губернії українських купців було більше, ніж єврейських (відповідно, 2 848 і 767), але навіть у цьому випадку широкомасштабна торгівля перебувала в руках євреїв. Християни не мали достатнього капіталу для першої гільдії, в той час як у ній були зареєстровані 59

єврейських купців (у другій гільдії – 82 християнини і 15 євреїв; у третій гільдії – відповідно 2 766 і 693 чоловіки) [33, с. 184]. До цього слід додати ще 900 греків, волохів, персів і молдаван, які належали до грецького братства і не могли вступати в російські купецькі гільдії. На жаль, немає можливості точно підрахувати кількість російських купців на Чернігівщині. Джерела й деякі наукові праці вказують на те, що у внутрішній торгівлі, особливо на ярмарках, панували росіяни та євреї [34, с. 54]. М. Домонтович вважав, що дві третини купців Чернігівської губернії були росіянами і євреями, і лише одна третина складалася з малоросів [35, с. 156].

Українські ремісники сяк-так провадили свої справи під подвійним тиском новоприбулих росіян та євреїв. У Чернігівській губернії євреї становили майже п'яту частину всіх зареєстрованих у гільдіях ремісників (євреїв – 12 378; християн – 47 955) [36, с. 186]. Оскільки статистика не розрізняла українців і росіян, неможливо хоч би приблизно визначити рівень російського проникнення у ремісничі гільдії. Судячи з тих конфліктів, що мали місце у Чернігові, він був досить високим, особливо в будівництві.

В умовах становлення товарного виробництва відбувалося народження нової соціальної групи населення – буржуазії. Буржуазні прошарки утворювалися з різних соціальних станів: дворян, селян, міщан, купців, які стали на шлях підприємницької діяльності. Формування буржуазії на Чернігівщині мало певні особливості, що визначалися насамперед рівнем розвитку промисловості й сільського господарства, спеціалізацією виробництва. Головним ініціатором розвитку промисловості та замовником фабричних і заводських виробів на Чернігівщині в першій половині XIX ст. був імперський уряд. Одним із перших розпоряджень Олександра I стало закриття в 1803 р. мануфактур-колегії, мотивоване бажанням надати промисловості більшого простору, адже «свобода и частный прибыль есть единственное движущее начало всякой промышленности». Наказами від 28 грудня 1818 і 14 листопада 1824 рр. особам всіх станів (селянам також) надавалося право відкривати фабрики й заводи за умови, щоб кожний бажаний утримувати фабрику або завод вибирав, зважаючи на величину підприємства, що визначалась кількістю робітників, торговельне свідоцтво або свідоцтво гільдії. Фабрикантів уряд засипав пільгами, привілеями, монополіями і подарунками у вигляді земель, лісів, рудень тощо. Про робітників майже не піклувались. Тому в переважній більшості вони були вихідцями з кріпаків або приписних; серед вільнонайманих переважали волоцюги й публічні жінки, захоплені поліцією, «бабы и девки, за вины наказанные», «убогие люди» та селяни, які втекли від своїх панів. Низькій продуктивності праці такого складу робітників відповідала мізерність їхньої винагороди й утримання. Імперський уряд змушений був видати Указ від 2 червня 1802 р., що дозволяв «покупку ко вновь учреждаемым заводам исклучительно близко живущих поселян; покупку же крестьян, расположенных вдали от заводов, совершенно запретить, предоставляя фабрикантам нанимать вольных людей по договорной цене». Передача казенних фабрик у приватні руки мала здійснюватися за умов, якщо на них працюватимуть виключно придатні до роботи люди, а тривалість робочого дня становитиме не більше 12 годин. Заробітна плата встановлювалась згідно з положенням від 1798 р.: жінкам – 18 – 20 крб., чоловікам – 50 – 80 крб. на рік. Таким чином, фабрична працівниця отримувала за рік платню, що прирівнювалась до вартості 40 пудів, а чоловік – від 100 до 160 пудів жита. Терміни отримання зарплати були чітко визначені законом; крім того, передбачалося зростання її через кожні 10 років відповідно десятирічній складності відсоткового подорожчання життєвих припасів. Для старих, убогих і малолітніх було встановлено свого роду пенсію (це слово не вживається в законі) у розмірі від шести до 20 карбованців на рік. Однак всі добрі, на перший погляд, наміри уряду гальмувало кріпосне право. Самі фабриканти усвідомлювали, що підневільна праця є малопродуктивною, але не могли від неї звільнитися. Покірливішими й терплячішими були оброчні поміщицькі селяни «по трудолюбию их и необходимости заработать более для

своих домашніх нужд». В найгіршому становищі перебували кабальні робітники, тобто селяни, яких поміщик сам віддавав на чужі фабрики за визначену плату на його користь. «Одна только крайность могла побудить предпринимателя к употреблению столь нерадивых и часто развращенных работников. От них нельзя было ожидать никакого порядка: фабриканту угрожали ежеминутные побеги, воровство, плутовство». Однак, незважаючи на це, кабальна праця була дешевою, і фабриканти використовували її в тих випадках, коли від робітника не вимагалось особливої майстерності. Перевід робітників у кабалу забороняв закон від 16 червня 1825 р.; але поміщики обходили його, отримуючи платню не безпосередньо від фабриканта, а через родину працівника або від сільської громади.

Селяни-фабриканти переводили на кабалу своїх односельців-боржників, сплачуючи за них оброк поміщику. Залишаючись кріпаками, вони без будь-якого контролю розпоряджались не тільки надісланими до них в кабалу, але і приписаними до їх фабрик посесійними селянами. Дуже часто фабриканти приймали на роботу неповнолітніх з виховних установ. Вихованців віддавали на фабрику в віці 12 років, і там вони працювали до настання повноліття, фабрикант був зобов'язаний утримувати їх за свій рахунок і після встановленого терміну давати їм визначену платню (близько одного карбованця сріблом на місяць). З досягненням повноліття вони отримували від фабриканта пару одягу і 100 карбованців грошима. Підневільна праця завдяки своїй дешевизні вважалась на початку XIX ст. ще достатньо продуктивною; але з плином часу самі фабриканти і селяни, у яких були на фабриках кріпаки, почали від неї відмовлятися. З удосконаленням техніки виробництва фабриканти почали відчувати тягар від своїх посесійних привілеїв, які було поєднано з позбавленням права скорочувати або вносити зміни відповідно до свого бачення виробничої діяльності. Фабрикант змушений був з року в рік надавати робітникам визначену роботу і заробітну плату, незважаючи на те, що його вироби не мали попиту на ринку. Тому його інтереси вимагали змін у законодавстві про посесійних робітників. З 1824 до 1840 рр. було видано декілька постанов, направлених на поліпшення умов життя і праці посесійних робітників. У 1840 р. фабриканти отримали дозвіл звільняти робітників з винагородою від казни в 36 крб. на ревізку душі, якщо право на їх працю свого часу було оплачене фабрикантом. Звільненим надавалося право вибору: або записуватися до державних селян, або в міщанський стан. У першому випадку фабричні повинні були погодитись на переселення, що вимагало від власника витрат до 50 крб. асигнаціями на одну душу чоловічої і 20 крб. жіночої статі і 20 крб. на перевезення кожної людини. За даними М. Туган-Барановського, законом 1840 р. скористалися 46 фабрикантів, завдяки чому отримали волю понад 15 000 робітників. Фабрики почали поступово переходити до застосування вільної праці, хоч і не без труднощів, адже звільнені робітники не завжди погоджувались на переселення, особливо в далеку місцевість, наприклад, до Західного Сибіру. Справи, пов'язані з такими переселеннями, затягувались інколи аж до селянської реформи 1861 р. Майже одночасно із завершенням розробки питання про посесійних (1835 р.) було запроваджено правила, що встановлювали порядок робіт на фабриках, пристосованих до вільної праці, які діяли з незначними змінами протягом декількох десятиліть.

Міська грамота ставила за мету інтегрувати українських купців і ремісників в етнічно змішаний імперський міщанський клас. Чернігівські міста набували все більш етнічно різноманітного, а в лінгвістичному плані – російського характеру. Російська мова використовувалась не лише в торгівлі та промисловості, а й в урядованні. До русифікації міст вдавалися численні імперські чиновники, які заповнили міста краю.

Імперська інтеграція Чернігівщини принесла з собою часткову русифікацію духовенства, яке з початку XIX ст. стало окремою замкнутою соціальною групою населення. У Чернігівській губернії налічувалось 7 097 осіб духовного стану [37, с. 209]. До цього часу представники шляхти, козаків і навіть селян мали можливість

ставати священиками або ченцями, адже статус останніх вважався покликанням, професією, а не окремою соціальною категорією чи станом [38, с. 391].

Православне духовенство в Чернігівській губернії грало роль важливої політичної й економічної сили. Воно було звільнене від особистих податків, тілесних покарань тощо. Разом з тим продовжувалась тенденція підпорядкування Церкви і духовенства державі [39]. Зокрема, держава заборонила духовенству займатися торгівлею, промислами, а також володіти землями, на яких проживали кріпаки. М. Грушевський подає такий опис українського парафіяльного кліру першої половини XIX ст.: “Право сільських громад вибирати собі духівників скасоване. На парафії стали приходити люди більш освічені, але громаді цілком чужі і неохотні до зближення з нею. Пройшовши змосковщену школу, кандидати на священство, навіть і ті, що вийшли з українського села, відривались від народної мови, дивились на неї і на українську народну стихію згорда, легковажачи народний обряд і культуру. Маючи вказівки згори, старались викорінювати все, що не підходило під московський взірець. Народові замість того нічого позитивного не давали і сліпо тримались московської книжки й культури, будучи настрашені урядовими нагінками й заборонами всілякого „українського сепаратизму“. Українська народна мова була вигнана з проповідниці і зі школи. Не тільки громадська праця, але навіть просте зближення до селян чи братання з ними було для священика річчю небезпечною, викликаючи підозрливість адміністрації та помічників, на послугах яким стояла вся нижча московська адміністрація. Духівники водять товариство з дрібними панками, поліційними урядовцями, крамарями, для громади у них тільки домагання оплат” [40, с. 112].

Якщо Катерині II вдалося порівняно швидко скасувати українські інституції та запровадити російську імперську адміністрацію, то для повного сприйняття імперської соціальної структури міському населенню Чернігівщини знадобилося більше, ніж півстоліття. Упродовж цього часу, за деякими винятками, українська шляхта асимілювалася з російським дворянством, козаки поступово перетворилися фактично на державних селян, купці та ремісники розчинилися в етнічно різноманітному, але лінгвістично російськомовному імперському міщанському стані, клір став частково зрусифікованою замкнутою кастою, а селяни у приватних маєтках були повністю закріпачені. Частина чернігівських поміщиків відкрито підтримала асиміляцію, напевно, ще більша частина зрусифікувалася та асимілювалася, навіть не усвідомлюючи того процесу. Наступникам Катерини II вдалося в цілому успішно інтегрувати Чернігівщину в склад Російської імперії. Не лише було замінено імперськими місцеві інституції, але й асимільовано частину суспільства, яке різко поляризувалося, міста з їх етнічно змішаним населенням і численними чиновниками стали русифікованими, тоді як села, де проживали козаки, селяни і поміщики, залишалися здебільшого українськими. Пізніше навіть провінційні поміщики піддалися русифікації, а частина козаків перетворилася на селянство. Інтеграція Чернігівщини в імперію означала, що Україна вважалася вже не порубіжною землею, а глибоким тилом Росії. Повне поглинення краю в імперію підсилило ту ідею, згідно з якою українці та росіяни були одним народом, розділеним через “підступні” польські інституції та норми. У цьому відношенні концепція Росії як унітарної держави значно зміцнилася.

Джерела та література, примітки:

1. Василенко Н.П. “Право Магдебургское” // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А.Ефрона. – 1899. – Т. 24. – С. 894 - 896.

2. Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після входження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 279-280.

Пиріг П.В. Надання Чернігову Магдебургського права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1992. – Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. – С. 104-105.

Пиріг П.В. Надання місту Стародубу Магдебургського права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної

конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 26-28.

Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська старовина. – 1994. - № 4. – С. 71-75. Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. - № 4. – С. 9-19.

3. Про постанову сенату 1824 р., пропозицію російського перекладу Магдебурзького права та позицію Сперанського з цього приводу пише М.П. Василенко: Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. – Чернигов, 1902. – Т. 2.

4. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – 2-е изд. – № 4319. – 3 февраля 1831 г. – Т. 6.

5. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т.1.

6. Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). – К., 1993. – С. 112-114.

7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

8. Там же.

9. Топографічний опис Малоросійської губернії за 1798 – 1800 рр. // Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. Військово-ученого архіву (ВУА), – Спр. 18 351. – Арк. 1 – 144. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 18 352. – Арк. 1–47.

10. ПСЗ. – № 16250. – 1 октября 1785 г. – Т. 22.

11. Шафонский А. Черниговского наместничества...

12. Там же.

13. Пиріг П.В. До питання про цехову організацію ремесла на Чернігівщині напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 20-21. Пиріг П.В. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Київська Старовина. – 1999. – № 5. – С. 155-163. Пиріг П.В. З історії ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття (Рукопис).

14. Клименко П. Цехи на Україні. – К., 1929; Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської (або Української) Академії наук (ЗІФВ ВУАН). – 1925. – Т. 6. – С. 20–33. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятниках / Записки Українського наукового товариства. – К., 1926. – Т. 22. – С. 275–308.

15. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб., 1865.

16. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 47. – Арк. 1099.

17. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч. 1.

18. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1960.

19. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1903. – Т. 7.

20. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. – Чернигов, 1886. – Ч. 3.

21. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т.1.: Полк Стародубский.

22. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т.1.

23. Клименко П. Цехи на Україні. – С. 160–166. Василенко М.П. “Права, по которым судится малороссийский народ” як джерело державного права України XVIII ст. // Ювілейний збірник Всеукраїнської (або Української) Академії наук (ВУАН) на пошану акад. Грушевського. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 245–253.

24. Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810); по архивным бумагам городской думы // Киевская старина (КС) – 1890. – № 6. – С. 373-375.

25. Географическо-статистический словарь Российской империи. В 5 т. / Под ред. И.Семенова. – СПб., 1863–1885. – Т. 2. У Росії проводилася офіційна політика недопущення євреїв у Московію, а пізніше – в Російську імперію. З поділами Польщі Росія отримала численне єврейське населення, але й тоді імперська влада намагалася не допустити розселення євреїв у власне Росії, обмеживши територію їхнього поселення польськими землями та Україною (смуга осілости). До поділів Польщі на Чернігівщині проживала незначна кількість євреїв.

26. Маркевич Н. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости (ЧГВ). – 1852. – № 10. – С. 4.

27. Тищинский А. К истории края: Столетие Черниговской думы // ЧГВ. – 1888. – № 3. – С. 4; Хижняков С. Черниговская старина. – С. 375.

28. Інцидент переказується у циркулярі генерал-губернатора Рєпніна про скасування етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. Циркуляр опубл.: Павловський І.Ф. Об уничтожении плотничьего цеха русской породы // Труды Полтавской архивной комиссии. – 1909. – Т. 6. – С. 317-318.

29. Шафонский А. Черниговского наместничества...
30. Прошение “граждан” города Нежина о запрещении евреям розничной торговли / Изд. В.С.Иконников. – КС. – 1898. – № 6. – С. 86–89; Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках Малороссии 1797 г. / Изд. А. Лазаревский. – Киевская старина. – 1902. – № 7 – 8. – С. 12 –15.
31. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 3. – С. 569; Город Нежин // Журнал Министерства внутренних дел. – 1846. – Т. 13. – С. 261–298.
32. Харламович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені // ЗІФВ ВУАН. – 1929. – Т. 24. – С. 109–205.
33. Кеппен П. Девятая ревизия. – СПб., 1857.
34. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 12–15, 47 і наступні.
35. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб., 1865. – СПб., 1865. – С. 156.
36. Кеппен П. Девятая ревизия.
37. Там же.
38. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века. I: Приходское духовенство; II: Монахи // Русский архив. – 1871. – Без тома. – С. 1884–1905; Крыжановский Е.М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. – В кн.: Собрание сочинений Е.М. Крыжановского. – Киев, 1890. – Т. 1. – С. 391-439.
39. Пиріг П.В., Удод О.П. З історії початкової освіти на території Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Міжнародні відносини на Півдні України: історія та сучасність. Всеукраїнська наукова конференція. Тези. 27-28 травня 1993 р. – Запоріжжя, 1993. – Частина II. – С. 159-161.
- Пиріг П.В., Удод О.П. Відомості про церковно-парафіяльні школи України XIX ст. // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. Тези наукової конференції. – К., 1993. – С. 106-107.
- Пиріг П.В., Удод О.П. До питання про початкову освіту Південної України в першій половині XIX століття // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 26-27 травня 1994 р. м. Одеса. – Одеса, 1994. – Частина I. – Секції 1, 2. – С. 96-98.
40. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925.

Лідія Нестеренко

СТАНОВЛЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ЧАС (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Потреби державного апарату, промисловості і торгівлі в освічених кадрах змусили уряд розробити положення про створення мережі початкових навчальних закладів. На Чернігівщині, як і в інших районах Російської імперії, наприкінці XVIII- в 1 пол. XIX ст. в умовах розкладу феодално-кріпосницької системи створюється їх мережа.

Діяльність навчальних закладів Чернігівської губернії в XIX ст. досліджували О. Удод, Л. Миловидов, Є. Степанович, В. Микитась, Н. Протас та ін. [1].

Завданням нинішнього дослідження є показ ролі місцевих органів влади, а саме сільських та волосних правлінь, у становленні системи початкової освіти для населення, що підпорядковувалось державі. Наявна джерельна база дозволяє це зробити.

Держава, у відомстві якої знаходились різні групи державних селян і козаки, приділяла надзвичайно мало уваги розповсюдженню грамотності серед населення. Єдиним центром освіти на селі були дяківські школи. На 1786 р. у Чернігівській губернії їх існувало 52 [2]. Законом 1803 р. було створено 6 навчальних округів: Петербурзький, Московський, Віленський, Дерптський, Казанський і Харківський.

Навчальні заклади Чернігівської губернії належали до Харківського навчального округу до відкриття Київського навчального округу в 1832 р. [3]. На чолі кожного округу стояв попечитель, під наглядом якого перебували навчальні заклади. В шкільних статутах 1803, 1828 рр. було запроєктовано влаштування міських і сільських шкіл – парафіяльних училищ. Передбачалось, що селянам релігійно-моральна буде надаватися освіта місцевими священиками. Навчання повинно було обмежуватися елементарною грамотою, а саме передбачалось навчити дітей читати, писати, перших дій арифметики, основ православної віри. У сільських парафіяльних школах, де основний контингент становили діти селян, навчання тривало 4-6 місяців. Однак у державному бюджеті не було відведено ніяких коштів на організацію та утримання шкіл, і декларації шкільних статутів залишилися без усякого застосування.

Тільки з 1830 р. уряд почав відкривати початкові школи, притому з єдиною практичною метою – підготовки сільських і волосних писарів, в яких відчувалася велика потреба [4]. 25 червня 1835 р. було видане нове положення про навчальні округи, згідно з яким усі обов'язки по управлінню навчальними закладами були передані в руки попечителя навчального округу; університети перетворилися у чисто навчальні заклади. В кожному навчальному окрузі на допомогу попечителю створювалася рада попечителя і запроваджувалась посада інспектора казенних шкіл [5].

Протягом 30-х рр. XIX ст. ситуація істотно не змінилася – на волость було лише по декілька освічених осіб. Статистичні матеріали (див. табл. 1) засвідчили, що в 1837 р. найбільше освічених державних селян мешкало в Комаровській волості Борзенського повіту: 21 на 5169 душ обох статей. В інших волостях цей показник був ще менший. У Яриловецькій волості Городницького повіту грамотних було 18 осіб, у Лещицькій волості Стародубського повіту – 17, у Ярославській волості Козелецького повіту – 16. Найнижчим цей показник був у Велюханській волості Мглинського повіту, де було лише 2 грамотних. А у Березівській волості Глухівського повіту і Лосинівській волості Ніжинського повіту було по 3 особи грамотних. Усього ж у 20 волостях державних селян із населенням 121 641 чол. освічених було лише 192 особи, що становило 0,15% [6].

Таблиця 1

**ОСВІЧЕНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1837 Р.**

№ п/п	Повіт	Волость	Кіль- кість душ чол. статі	Кіль- кість душ жін. статі	Всього	Осві- че-них	%
1.	Стародубський	Лещицька	2 792	2 694	5 486	17	0,3
2.	Новозибківський	Каменсько-Хутірська	2 040	2 062	4 102	5	0,12
		Старобобовицька	2 630	2 634	5 264	8	0,15
3.	Новгород-Сіверський	Биховська	3 948	3 953	7 901	7	0,08
		Биринська	3 784	3 772	7 556	7	0,09
4.	Сосницький	Перелюбська	2 990	2 494	5 484	15	0,27
		Слобідська	3 020	2 983	6 003	13	0,21
5.	Городницький	Яриловецька	3 877	3 832	7 709	18	0,23
		Мощенська	4 306	3 873	8 179	9	0,11
6.	Ніжинський	Лосинівська	3 341	3 488	6 829	3	0,04
7.	Кролевецький	Наанківська	3 589	3 392	7 981	13	0,16
8.	Суразький	Голубівська	1 846	1766	3 612	6	0,16
		Неглобська	3 876	3 640	7 516	7	0,09
		Попогорська	3 392	3 429	6 821	6	0,08
		Селецька	3 745	3 973	7 718	7	0,09

9.	Борзенський	Комарівська	2 643	2 526	5 169	21	0,4
10.	Козелецький	Ярославська	2 878	2 899	5 777	16	0,27
11.	Мглинський	Велоханська	1 144	828	1 972	2	0,10
12.	Глухівський	Березівська	3 040	3 047	6 087	3	0,04
		Марчихино-Будинська	3 283	2 192	5 475	9	0,16
	ВСЬОГО		62164	59477	121641	192	0,15

Підраховано за: ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр. 5 187. – Арк.2-175.

У 1842 р. вийшов закон про заснування початкових шкіл для державних селян. Цей захід був складовою частиною реформи державного села, що проводив П. Д. Кисельов. У населених пунктах, які були у віданні Чернігівської палати державних маєтностей, передбачалося відкрити школу в кожній сільській громаді. Але починаючи з 1851 р. у зв'язку з обмеженими розмірами грошових асигнувань було схвалено заснувати одну школу на волость. У кінці 50-х рр. XIX ст. їх діяло 65, і в них навчалось більше 2 750 осіб [7]. У 1860 р. у 64 закладах цього типу в межах Чернігівської губернії навчались 2 253 хлопчики і 264 дівчинки. У 1862 р. здобували освіту відповідно 2 503 і 400, а в наступному році навчанням було охоплено 2 507 хлопчиків і 310 дівчаток [8]. Як видно, кількість учнів була невеликою. В середньому в школі навчалось 40-60 учнів, з яких більше двох третин були хлопчики. Жіноча освіта вважалася справою непотрібною. Прикладом цього може стати Шаповалівська школа Борзенського повіту, в якій у 1848 р. навчалось 45 учнів, з них 32 хлопчики і 13 дівчаток, [9] а у 1851 р. – 58 учнів, з яких хлопчиків було 49, а дівчаток лише 9 [10].

Кількість відкритих шкіл у кожному повіті була нерівномірною. Так, у Стародубському повіті діяло 2 школи, у Глухівському, Конотопському, Мглинському, Суразькому, Новозибківському – по 3 навчальних заклади, у Чернігівському, Городницькому, Кролевецькому, Козелецькому і Новгород-Сіверському – по 4 освітні установи, у Сосницькому повіті їх діяло 5, у Ніжинському та Остерському повітах функціонувало по 6 шкіл, а у Борзенському повіті їх було 10 [11]. Як правило, кількість шкіл залежала від волостей у повіті, згідно з кількістю яких їх відкривали за бажанням самого населення. Із наведених вище даних видно, що найгустішою була освітня мережа у південних повітах губернії, де в більшості мешкали козаки, а найрідшою – у північних і північно-східних повітах, де проживали державні селяни.

Навчальні програми сільських шкіл для державних селян і козаків відповідали програмам парафіяльних шкіл міністерства освіти. В них навчали читання, письмо, арифметики та основ православного віровчення. Термін навчання визначався трьома роками. Світської літератури в навчальні заклади надходило мало. В 1855 р. підручники Г. Половцова “Краткие правила преподавания русского языка” надійшли в училища Борзенського повіту лише по одному екземпляру і то для продажу за ціною 15 коп. за один примірник [12]. Основна кількість книг, що надходила в навчальні заклади, мала релігійну тематику. Спочатку книги отримували волосні правління, а вже голова розподіляв їх та розсилав по школах. Так, для 9 училищ Борзенського повіту в 1855 р. надійшло 9 літургій, 20 часословів, 29 псалтирів, 108 екземплярів житійної літератури. Ця література призначалась для користування учнями та вчителями шкіл і для продажу населенню. Щодо вартості цих книг, то найдорожчим був псалтир – 80 коп., а житія коштували від 5 до 10 коп. за екземпляр [13]. Кошти, виручені від продажу книг, фіксувалися волосним писарем у спеціальній книзі, котра зберігалася у волосному правлінні, і відправлялися до Чернігова.

Учительський склад був надзвичайно різноманітний. Окрім священників, вчителями могли бути дяки, семінаристи, відставні солдати, козаки, міщани та ін. Вони отримали назву наставників. При них вводилися посади помічників, оскільки

вони не мали належної освіти для посади вчителя. Така система була започаткована у 1805 р., коли Синод, міністерство освіти, головне управління училищ визнали, що навчання дітей вимагає багато часу, якого не мали священнослужителі, бо вони збирали хліб з полів, молотили, збирали сіно та солому, возили дрова, доглядали за худобою, робили ремонт у господарстві, мочили і сушили пеньку та обробляли її возили лишки на продаж, відправляли служби, зверх того виконували обов'язки духівників, депутатів, займалися переписом метричних та сповідних книг [14]. Таким чином, уже на початку XIX ст. з метою зменшення навантаження на осіб духовного стану держава починає залучати до викладацької діяльності в освітніх закладах сільської місцевості освічених осіб з інших категорій населення.

Згідно із законом 1842 р. учительські посади заміщалися священиками, проте навчали і світські особи. На середину XIX ст. питома вага світських учителів у системі освіти різко зросла. Багато з них не мали спеціальної освіти, тому вчили дітей, як хотіли та як могли. Так, в с. Поповці Конопотського повіту вчителем був безрукий солдат Улитенко. Під час Кримської війни він втратив обидві руки вище ліктів і був змушений піти у відставку та повернутися додому. Будучи іще в розквіті сил, але без можливості працювати фізично, він з головою поринув у нову роботу. Серед священиків також були учителі, які сповна віддавалися цій роботі. Так, загальну повагу у своїх вихованців та всієї громади заслужив священик м. Івангорода Борзенського повіту. Ці ж слова можна сказати і про священика Негорова, який викладав у Березівській школі Глухівського повіту [15].

Навчальний процес у державних навчальних закладах був на низькому рівні, оскільки окремі наставники часто за церковними справами не з'являлись на роботу. Про це свідчить запис управляючого Чернігівською палатою державних маєтностей від 28 березня 1850 р. при перевірці Шаповалівської школи: "Діти часто залишаються без нагляду, бо наставник у церкві" [16]. Рідко працювали в навчальних закладах наставник Батуриної школи священик Беглевіський, а наставники Талалаївської, Веркіївської, Горбівської і Воронезької шкіл з учнями не працювали зовсім [17].

Учнівська дисципліна в державних школах була незадовільною. Діти часто пропускали заняття як через хворобу, так і з дозволу батьків. Як тільки починалися сільськогосподарські роботи, батьки самовільно залишали учнів дома, незважаючи навіть на те, що діти були у випускних класах і їм потрібно готуватися до іспитів. Наставники навчальних закладів зверталися із скаргами на відсутність учнів у волосні правління. Так, наставник Шаповалівської школи Василь Чудновський у доповідній записці на ім'я волосного голови Сави Кіселя 11 квітня 1855 р. повідомив, що на навчання не з'явилися із с. Шаповалівки 8 учнів, с. Стрільників - 20, із Головоньок і Прачів по одному учневі. Таким чином, із 56 учнів за списком не з'явилися 30, що становить більш ніж 53 % від усього учнівського контингенту навчального закладу. До кінця місяця так і не прийшли до школи 15 учнів, що становило близько 30 % від кількісного учнівського складу. Із загального числа відсутніх хворими були лише 3 учнів, решта пропустила заняття без поважних причин [18].

Не змінилося ставлення до навчання і в наступні роки. При проведенні перевірки асесором Палати державних маєтностей Дейшею у Седнівській школі 27 квітня 1856 р. з'ясувалось: із 58 учнів школу відвідує 46, що становить близько 80%, а деякі учні з початку навчального року не приходили ні разу. У Новоропській школі із 85 учнів на заняттях були присутніми лише 59, або близько 70% від загальної кількості учнів [19]. Наведені дані засвідчують, що значна кількість батьків ставилась до освіти як до справи другорядної і непотрібної.

Службовці волосних та сільських правлінь змушені були об'їжджати домівки учнів, з'ясовувати причини відсутності учнів у школах, вести розмови з батьками, приймати відповідні рішення. У випадках категоричної відмови учнів повертатися

на навчання урядники вилучали шкільне майно: підручники, письмове приладдя тощо. Так, в 1851 р. Шаповалівську школу припинили відвідувати 10 хлопчиків і 6 дівчаток [20]. З 1844 по 1858 рік з Фастівської школи за згодою батьків вибуло 59 хлопчиків і 19 дівчаток, з Івангородської – 71 хлопчик, з Хорошеозерської – 108 хлопчиків і 10 дівчаток, з Великозагорівської – 88 хлопчиків і 15 дівчаток, з Іченської – 61 хлопчик і 5 дівчаток, з Шаповалівської – 76 хлопчиків і 12 дівчаток, з Комарівської – 54 хлопчики і 4 дівчинки. Всього з 7 навчальних закладів Борзенського повіту з часу заснування по 1858 рік вибуло за згодою батьків 582 учні, з яких 517 хлопчиків і 65 дівчаток. У середньому в рік вибувало зі школи 4-6 учнів [21]. Це ще раз підтверджує, що частина батьків була не зацікавлена у здобутті їхніми дітьми освіти.

Частина учнів не мала елементарних здібностей до навчання, тому таких дітей доводилося відраховувати із шкіл. За період з 1844 по 1858 рік було відраховано з Фастівської школи 14 хлопчиків і 1 дівчинку, з Івангородської – 8 хлопчиків, з Хорошеозерської – 5 хлопчиків, з Великозагорівської – 23 хлопчики, з Іченської – 43 хлопчики і 8 дівчаток, з Шаповалівської – 59 хлопчиків і 9 дівчаток, з Комарівської – 54 хлопчики і 4 дівчинки [22].

У цілому по Чернігівській губернії ситуація була такою. З 2 тисяч селянських дітей, що навчались в 64 сільських школах міністерства державних маєтностей у 1860 р., повний курс навчання закінчило тільки 407, не закінчили 372 учні, що становило майже 48% [23].

Через те, що приміщення навчальних закладів часто були порожніми через невідвідування учнів, а бюджетні кошти на їх функціонування відводилися постійно, департаментом державних маєтностей було прийнято рішення навчати в них малолітніх сиріт віком від 9 до 13 років. Члени сільських та волосних правлінь збирали відомості про всіх сиріт цього віку, незалежно від статі, та направляли їх в училище постійними учнями. Опікуни не мали права перешкоджати здобуттю освіти своїм підопічним. У Шаповалівській волості в 1855 р. було відібрано 22 сироти, з яких 17 хлопчиків і 5 дівчаток [24].

Для утримання сиріт в училищах сільські правління зобов'язували опікунів виділяти кошти із господарств сиріт, які вони тримали в опіці. Проте нерідко сироти не мали взагалі ніяких засобів для проживання і не могли покривати витрати за своє навчання в освітніх закладах. Для таких дітей хліб видавався із сільських запасних хлібних магазинів, а оплата за квартирування учнів та придбання необхідного одягу здійснювалася із коштів громадського збору, що призначався для утримання училищ. Так, в 1855 р. в Шаповалівську школу із мирських зборів було сплачено за 4 хлопчиків і 2 дівчаток по 1 руб. 50 коп., а за 5 хлопчиків ці кошти внесли опікуни господарств сиріт. Усього за сиріт було внесено 16 руб. 50 коп. [25]. У Ніжинській школі в 1856 р. навчалася за рахунок громад 4 сироти. Громадами були виділені кошти в сумі 1 руб. 50 коп. на одного учня тільки на оплату квартир. При проведенні ревізії цієї школи в 1856 р. чиновником з особливих доручень Марковським було встановлено, що, незважаючи на підтримку сиріт громадами, діти одягнуті дуже убого [26]. Службовці волосних правлінь підбирали для сиріт квартири, причому в сім'ях порядних громадян. Таким чином, сироти могли отримати певну освіту і звільнитися від утисків, а часто і знущань своїх опікунів. Здобуття освіти давало право влаштуватись на роботу писарем у сільське чи волосне правління.

За законом 1842 р., кожного року у червні учні складали іспити в присутності волосного голови, членів сільських та волосних правлінь, батьків та родичів випускників, а також почесних громадян села. На іспитах був і сам повітовий начальник, який заздалегідь надсилав усім волосним головам і директорам навчальних закладів графік проведення іспитів у всіх навчальних закладах повіту. Комісія в такому складі робила відповідні висновки, бо у характеристиці Березовської школи Глухівського повіту записано, що учні добре читають книги церковного і світського видання; знають напам'ять усі головні молитви; задовільно

розповідають своїми словами священну історію; вираховують практичні задачі з арифметики, з рахівницею працюють правильно і швидко; при написанні кращі учні на 5-6 рядках роблять не більше 1-2 помилок [27].

Випускники початкових навчальних закладів могли здобувати певну кваліфікацію чи продовжувати навчання у загальноосвітніх навчальних закладах за рахунок громадських коштів. Громади не могли відмовити бажаним навчатися, якщо у волості потрібні були спеціалісти. Вони повинні були, крім плати за навчання, дати учневі 8 сорочок та інші необхідні речі.

Після 1848 р. волосним правлінням заборонялося включати до рекрутських списків учнів, які навчалися, адже це приводило до невиправданих витрат грошей. Наприклад, плата за трирічне навчання в школі П.І. Прокоповича за одного учня, який приходив із своїми інструментами, становила 134 руб., а без інструментів – 146 руб. [28]. Випускники шкіл, що виділялися своєю поведінкою і отримали ґрунтовні знання та практичні навички і працювали за спеціальністю, звільнялись від рекрутської повинності. Інші випускники продовжували підлягати рекрутській повинності до 35 років [29].

Згідно з указом Сенату від 23 грудня 1841 р. за № 60 171 державні селяни і козаки, які навчалися за рахунок громадських зборів, повинні були відпрацювати витрачені на них кошти на місці по закінченні навчальних закладів, проте не довше, як за 10 років. Особливо це стосувалося тих, хто працював за гроші, чи службовці: вчителів чи їх помічників, волосних чи сільських писарів та їхніх помічників. Допускався і перехід на інші роботи, але при виїзді в інші місцевості, до закінчення визначеного терміну вони повинні були компенсувати громаді всі витрачені кошти на їх навчання [30].

Окрім шкіл, що підлягали міністерству державних маєтностей, початкові освітні заклади підлягали іншим відомствам: міністерству народної освіти, церкві та ін. Згідно з розпорядженням Палати державних маєтностей 1860 р. місцеві органи управління мали зібрати загальні відомості у волостях про кількість грамотного населення. Засідателі і сільські старости шляхом подвірного обходу населення своїх населених пунктів складали іменні списки, підраховували кількість грамотного населення і направляли у волосне правління. Проаналізувавши ці дані, виявили, що у Чернігівській губернії грамотних нараховувалось 10 117 осіб, з яких було 9 780 чоловіків та 337 жінок [31]. Кількість освічених жінок по відношенню до всього освіченого населення становила трохи більше 3%. Навчених грамоти поза навчальними закладами, що належали міністерству державних маєтностей, було в 3-4 рази більше, ніж навчалось дітей у державних закладах. Реформа 1869 р. створила єдину систему початкової освіти, яка почала діяти за спільною програмою.

Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що 30-40-х рр. XIX ст. П. Д. Кисельовим була створена мережа постійно діючих навчальних закладів для сільського населення, що перебувало у віданні держави. В школах навчалися майбутні писарі, службовці волосних та сільських правлінь. Нагляд за діяльністю шкіл був частково покладений і на волосні правління. Саме волосні урядники розподіляли на школи підручники, посібники та іншу необхідну літературу, забезпечували навчальні заклади постійним контингентом учнів із сиріт, слідкували за станом відвідуваності учнями шкіл, контролювали якість навчання тощо.

Джерела та література:

1. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кін. XVIII -1 пол. XIX ст.) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984.; Удод О. П. Навчально-виховний процес у початкових школах кінця XVIII -1 пол. XIX ст. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, присвячена XXVIII з'їзду КПРС (грудень 1985 р.) (Тези доповідей) – Чернігів, 1985.; Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя. К.: Держвидав України, 1928.; Степанович Є.П. Початкова освіта на Чернігівщині в 2 пол. XIX – на початку XX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984.; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994.; Протас Н. В. До

історії недільних шкіл 60-х рр. XIX ст. на Чернігівщині. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984.

2. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кінець XVIII- 1 пол. XIX ст.) / // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984. – С.230.

3. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.15.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1968, - С.189.

4. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – М.-Л., 1946. – С.64.

5. Ерошкин Н. П. Вказана праця. – С.190.

6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 5 187. – Арк. 2- 175.

7. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кінець XVIII- 1 пол. XIX ст.) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984. – С.230.

8. Удод О. П. Навчально-виховний процес у початкових школах кінця XVIII- 1 пол. XIX ст. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, присвячена XXVIII з'їзду КПРС (грудень 1985). Тези доповідей. – С.159.; Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.60.

9. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 15.

10. Там само. – Спр. 467. – Арк. 47.

11. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII- в 1 пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С.87.

12. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 651.

13. Там само. – Арк. 1, 11, 15, 117.

14. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С. 64.

15. Там само. – С. 65-66.

16. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 15.

17. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 13-14.

18. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 3, 9.

19. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 49, 58.

20. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 47.

21. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 44, 56, 62, 68, 74, 80.

22. Там само. – Спр. 218. – Оп. 1. – Спр. 44, 56, 62, 68, 74, 80.

23. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII- 1 пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С. 87.

24. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 25, 37, 41, 44, 46.

25. Там само. – Арк. 142-143.

26. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 3.

27. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С. 67.

28. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 3.; Домонтович М. Матеріали для географії и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1868. – С.250.

29. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 679. – Арк. 2.

30. Там само. – Ф. 1504. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 9.

31. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.75.

Юлія Якубіна

НИЖИНСЬКИЙ ПЕРІОД БІОГРАФІЇ МИКОЛИ ГОГОЛЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема наукової біографії Миколи Гоголя залишається актуальною, незважаючи на те, що перші кроки зі створення життєпису почали здійснюватися ще у 1852 році, одразу ж після смерті письменника. На сьогодні склався пласт наукових розвідок, присвячених постаті М. Гоголя, його оточенню, багатогранній творчості. У гоголезнавстві визначилося коло важливих проблем і напрямків досліджень, з-поміж яких окремий вектор складають біографічні студії. Проте, як зазначає Н. Крутікова, “задача создания научной биографии Гоголя до сих пор

остається открытою, незважаючи на багатство і різноманітність опублікованих і неопублікованих джерел, і на те, що особистість Гоголя, його образ життя і творчість по-прежнему займають увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників» [1, 321]. Перспективність цього напрямку вивчення сьогодні пояснюється зміною ідеології досліджень і новими літературознавчими підходами.

Першою спробою такого біографічного дослідження постаті Миколи Гоголя став нарис П. Куліша «Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя» [2]. Це, власне, заклало початки наукового життєпису Гоголя. Поява такої розвідки була на часі, літературна громадськість відчувала гіркоту втрати, усвідомлюючи суспільне значення його творчості. І хоч певна розгубленість панувала серед друзів і недругів письменника, публікація не залишилася поза увагою.

Перша праця Куліша містила фактичні неточності щодо дати і місця народження М. Гоголя, проживання його батьків тощо, що викликало негативну реакцію родичів, близьких, знайомих письменника [3]. А.В. Гоголь, сестра письменника, охарактеризувала статтю як таку, в якій «дуже мало правди» [4]. Інші роботи, зокрема Г. Данилевського [5] і В. Гаєвського [6], які вийшли друком у тому ж 1852 році, вимагали від біографа осмислення, врахування нових матеріалів і вказаних зауважень [7].

З того часу робота П. Куліша над біографією проходила в умовах змагальності на тлі публікацій, що містили не тільки критичні відгуки [8], але й нові відомості про Гоголя [9].

Не ставлячи за мету дати повний бібліографічний огляд написаного про письменника, зосередимося на дослідженнях, у яких приділяється увага ніжинському періоду його біографії. У гоголезнавстві це час перебування Миколи Гоголя у Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородка протягом 1820-1828 років. Історіографія його різнобічного висвітлення нараховує більш ніж півтора століття.

Ніжинська гоголіана сьогодні налічує великий корпус досліджень, який вимагає бібліографічного обліку. Цінним здобутком стала праця ніжинських науковців «Н.В.Гоголь и Нежин: Нежинская гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества» [10]. Бібліографічний довідник містить понад 1033 позиції. Протягом двох останніх десятиліть з'явилося багато як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень із зазначеної теми. Наша увага зосереджена на тих публікаціях, що дозволяють відстежити зміни векторів пошуку науковців і пролити світло на ніжинський період біографії Миколи Гоголя.

П. Куліш у статті «Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя» зазначив: «в Нежинской Гимназии мы находим его уже прямым писателем, даже журналистом и отличным актером» [2, 192]. Це категоричне твердження заклало алгоритм, за яким формуватиметься виразний напрям наукових інтересів перших біографів та дослідників: становлення та творчий потенціал М. Гоголя періоду його навчання в гімназії вищих наук. Обов'язковими об'єктами подальших студій наступників П. Куліша стануть Гоголеві учнівські проби, участь у виданні рукописних журналів та підготовці вистав гімназичного театру. Отож роль і місце гімназії у творчому становленні письменника стало одним із центральних питань гоголівської наукової біографії.

Перші опубліковані мемуарні свідчення були пов'язані з перебуванням Миколи Гоголя у Ніжинській гімназії вищих наук. Посилання на спогади колишнього вчителя І.Г. Кулжинського, шкільного товариша І. Пашенка (правда, з неточно вказаними ініціалами) у статті В. Гаєвського [6, 143], оприлюднення В. Негрескулом [9] спогадів наглядача гімназії Періона і публікація власних спогадів І. Кулжинським [11] разом із появою Кулішевого «Опыта биографии Николая Васильевича Гоголя. Период первый» [12] дали багатий матеріал для гоголезнавців. Принагідно зазначимо, що мемуарні свідчення, видані разом з нарисами під однією обкладинкою «Лицей князя Безбородко» наприкінці 50-х років XIX ст. [13], стали помітною подією у гоголезнавстві. Вони сьогодні не втратили свого значення й сприймаються як одне із найважливіших джерел

вивчення історії гімназії вищих наук і, зокрема, гоголівських 20-х років XIX ст.

Опублікований в 1854 р. П. Кулішем “Опыт биографии” містив відредагований варіант першої розвідки. У новій редакції практично без змін залишилась інформація про перебування Гоголя в Ніжинській гімназії. Уточнюючи, П. Куліш називає ім'я слухача першого поетичного твору майбутнього письменника: баладу “Дві Рибки” Гоголь читав М. Прокоповичу. Ніжинський період був доповнений двома гімназичними листами М. Гоголя у Петербург до Г.І.В*** (Г.І. Висоцького), ще один з трьох відомих листів до цього адресата пізніше надрукував П.В. Владіміров [14]. Додатки складали, за винятком “Дворянского протокола Гоголя”, документальну базу характеристики ніжинського періоду: “Письмо Гоголева отца к директору гимназии Высших наук Князя Безбородко, В.Г. Кукольнику”, “В Конференцию Гимназии Высших наук Князя Безбородко от ученика 9-го класса Гоголь-Яновского Прошение”, “Отметки успехов Гоголя в науках и поведении, сделанные в общем выводе за 1828 год”, “Отрывок из журнала, веденного надзирателями гимназического пансиона во время пребывания в нем Гоголя”.

Статті та рецензії в “Москвитянине”, “Отечественных записках”, “Северной пчеле”, “Современнике” з приводу появи “Опыта биографии” підтверджували актуальність дослідження. Деякі з них містили звинувачення на адресу автора: “каждое новое разглаговлствование о Гоголе на прежний высокопарный лад сбавляет что-нибудь с величия и ценности идола. Автор “Опыта биографии” не ожидал, наверное действия, которое производит его творение: до прочтения этого панегирика, многие имели гораздо выгоднейшее мнение о Гоголе” [15].

Після публікації першої частини “Опыта биографии” (Современник, 1854, №2) редакція отримала і надрукувала листа з критичними зауваженнями на адресу П. Куліша, а разом і копію зі шкільного атестата Гоголя. Біографу вказували на неповноту і хибність окремих висновків щодо навчання у гімназії. Якщо нелюбов Гоголя до математики підтверджувалася відповідною оцінкою у атестаті, то щодо “языков французского и немецкого” у критика були зауваження: “трудно согласовать слова автора настоящей статьи с аттестатом, ибо во французском языке он оказал успехи “очень хорошие”. “Превосходные успехи” з німецької мови так само вимагали осмислення: “чтобы получить подобную отметку, нельзя было иметь отвращения к этому языку... профессор Зингер, по-видимому, воздаёт должное, потому что слово это встречается в аттестате Гоголя только два раза” [16, 153].

У підсумковій роботі над біографією письменника, якою стали “Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем” [17], гімназичний період був переданий з уточненнями і новими доповненнями. П. Куліш уточнив дату від'їзду М. Гоголя до Петербурга після закінчення гімназії (1828 р.). З'явився коментар автора з приводу вивчення М. Гоголем іноземних мов [17, I, 21] і подвійного прізвища, а також фрагмент з опублікованих спогадів І.Г. Кулжинського [17, I, 23-24], усна розповідь Г. Висоцького про літературну творчість Гоголя – акровірш, присвячений Бороздіну, і сатира про Ніжин [17, I, 24-25]. Ніжинський період біографії доповнили листи Гоголя-гімназиста і опис його записника “Книга Всякої Всячини, або Підручна Енциклопедія”, започаткованого в 1826 році. Дотримуючись в “Опыте биографии” уже усталеного поділу життєпису на три періоди, П. Куліш розділив “Записки” ще й на глави. У першому періоді з'явилися глави 2 і 3, пов'язані з перебуванням М. Гоголя у гімназії вищих наук. Саме таке структурування матеріалу обґрунтовувало логічне виокремлення гімназичного періоду біографії письменника не тільки хронологічно, але й змістовно. Адже відповідно до задуму біографа, викладений матеріал (у тому числі і той, що стосується шкільних років) мав слугувати переконливою ілюстрацією цілеспрямованого та усвідомленого (з гімназичних років) устремління Гоголя до реалізації життєвого призначення, розкривати витоки мотивації його християнського служіння обраності, що формулювались усім життям

письменника, починаючи від народження. За спостереженням К.П. Ісаєнко, Куліш, наслідуючи “житійну літературу”, при створенні біографії Гоголя використав схему, “яка передбачала наявність трьох головних елементів: легенда про предків або “чудо” приходу на цей світ і юнацькі роки; підтвердження призначення, подвижництво і страждання; уславлення земних діянь та канонізація образу [18, 87]. Відповідно до задуму П. Куліша, у біографії Гоголя акцентованими мають бути ті фрагменти життя, які б переконливо підтверджували ідею Божого промислу, пов’язану з появою людини з незвичною долею, відмінною від інших: містичне знайомство батьків, втрата молодим подружжям перших дітей, чудесна поява сина, названого на честь Миколи-Чудотворця, страждання, викликані втратою брата, батька, усвідомлення свого високого призначення. Гімназичний період біографії поданий М. Кулішем у своєрідному обрамленні. Його викладу передував епізод провіденційної зустрічі батьків М. Гоголя у розповіді М.І. Гоголь: “Ему указала меня Царица Небесная, во сне являясь ему. Он меня тогда увидал, неимеющую году, и узнал, когда нечаянно увидал меня в том же самом возрасте, и следил за мной все возрасты моего детства”. Саме на ці слова, на думку біографа, варто звернути особливу увагу, оскільки вони “характеризують сферу первых понятий и верований Гоголя” [19, 99]. Виклад першого періоду біографії П. Куліш завершує висновком про те, що коріння подальшого складного і розмаїтого “внутрішнього життя” Гоголя “надобно искать в темной и таинственной почве детства... первые движения детского ума нередко проявляют те идеи, для распространения которых гениальная натура призвана в мир” [19, 134].

Посилання П. Куліша на контакти з колишніми співучнями й викладачами М. Гоголя разом з одночасним оприлюдненням листів і документів гімназичного періоду формували документальну базу та надавали правдивості життєпису. Наведені біографом факти були відібрані відповідно до поставленої мети і відповідали задуму: “проследить биографию духа”. Інакшість Гоголя, його відмінність від інших є домінантою оповіді про шкільні роки. Несхожий на інших, проте „любимец своих товарищей”, йому відпущено обирати товаришів “между ними немногих только, и самых лучших по нравственности и способностям”. Та й наставниками він атестований як учень “скромный” і “добронравный”, котрий уникав “всего низкого и коварного”. Обранець долі глибоко ховає у собі найпотемніші думки й сподівання, його духовна “окремішність” зумовлює своєрідну маргінальність ніжинського існування, а сам він видається “загадкою для всех”. Формальна сторона навчання його не цікавила, оскільки не служила реалізації високих помислів і призначення. Водночас його внутрішній розвиток ніби відбувався сам по собі. Куліш підсумовує: “Можно сказать вообще, что Гоголь мало вынес позаний из Нежинской гимназии высших наук, а между тем он развился в ней необыкновенно” [19, 102], безпідставно вважаючи Гоголя “одним из слабейших воспитанников в гимназии”, котрий не володів “даже и умеренным запасом сведений по какой бы то ни было отрасли знания” і не міг “написать без орфографических ошибок страницы” [19, 135]. Така применшена оцінка формальної ролі гімназії вищих наук у формуванні творчої особистості М. Гоголя відповідала гоголезнавчій концепції Куліша, в якій визначався акцент на духовному саморозвитку особистості. Ця ідея була засвоєна гоголезнавством і мала своїх прихильників. Формуванню негативної думки про роль гімназії сприяли вперше оприлюднені П.Кулішем у “Записках” Гоголеві висловлювання, зокрема, про змарновані шість років в “глупом заведении” (лист до матері від 1 березня 1828 р.). Та чи не найбільший вплив на критиків справили відгуки М. Гоголя про шкільні роки у “Авторській сповіді”, опублікованій у 1855 році: “надобно сказать, что я получил в школе воспитанье довольно плохое”, “я был уверен, что много, подобно мне, воспитались в школе плохо” [20, 443, 444.]. Сформований Гоголем негативізм посилювався ще й тим, що оцінка школи містилася саме у “Авторській сповіді”, заглибленій у аналіз внутрішньої природи самого автора. Власне, обраний Гоголем жанр викладу апріорі виключав елемент нещирості автора чи сумніву

читача. Особливий авторитет авторського слова, високий духовний заряд у “Авторській сповіді” перетворював викладене в ній у сакральний текст і надавав особливого значення. Увиразнення апостольського профілю Гоголя забезпечувалося усвідомленням обраності та присутністю “у долі автора моментів, близьких до житійних” [21, 14]. Саме відтоді оцінка школи у житті М. Гоголя стала дискусійним питанням.

З часом написане Кулішем стало сприйматися критичніше: “Устаревшие книги, сохранившие свое значение и до сих пор, благодаря включениям в текст устным воспоминаниям о Гоголе близких к нему лиц современников” [22, XVIII]. Зібрана ним документальна база вимагала, звичайно, корегування й неупередженого тлумачення. Саме тому Куліш-гоголезнавець, праці якого сьогодні перевидаються [23], [19], постійно привертав увагу дослідників. Цій сфері його діяльності присвячені наукові розвідки П. Рудіна [24], І. Романченка [25], Г. Вібе [26], Ж. Ляхової [27], К. Ісаєнко [28], І. Виноградова [29], П. Михеда [30].

70-і роки позаминулого століття позначилися, крім уваги до спогадів про Гоголя та епістолярію різних періодів його біографії, накопиченням фактичного матеріалу про навчальний заклад у Ніжині, в якому формувався і творив перші опуси майбутній письменник. Так з’явилися перші розвідки про релігійну та духовну освіту в Ніжині. Історію заснування в гімназії вищих наук домової церкви виклав у нарисі “Институтская Свято-Александровская церковь в Нежине: Историко-статистический очерк” її протоієрей А. Хойнацький [31]. Автор дослідження багато уваги приділяє висвітленню того періоду з історії домової церкви гімназії, коли Микола Гоголь був її прихожанином. Пов’язуючи розвиток релігійного виховання в гімназії з відкриттям церкви, А. Хойнацький детально описує етапи її становлення і кульмінацію – церемонію освячення церкви, на якій з-поміж “присутствовавших воспитанников пансионеров второго начального отделения” був М. Гоголь [31, 15]. Введення А. Хойнацьким архівних матеріалів, зокрема витягів із журналів конференції гімназії, висвітлення діяльності П.І. Волинського як протоієрея і законовчителя [31, 48-54], розширили і деталізували уявлення про організацію та програму релігійного виховання у навчальному закладі. Навчання М. Гоголя у гімназії припадало на час, як зазначав М. Арістов, коли “главным основанием учения и воспитания юношей поставлено религиозное образование... из школы делали монастырь” [32, 85.]. Новим у гоголезнавстві було поставлене А. Хойнацьким питання про витоки і характер релігійних почуттів М. Гоголя. Так визначився ще один напрям досліджень цього періоду життя майбутнього письменника.

Справжнім проривом у вивченні історії гімназії вищих наук стало ґрунтовне монографічне дослідження М.О. Лавровського [33]. З присвятою імператору Олександрю Павловичу, який “призвал к жизни” перший вищий навчальний заклад в Ніжині і який затвердив його своїм “державным словом”, “Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832)” вийшла до сімдесятої річниці Гоголя.

Дослідження М.О. Лавровського мало на меті висвітлення цілісного періоду з історії гімназії вищих наук (від її заснування до перетворення на фізико-математичний лицей) на основі архівних матеріалів. Він першим звернувся до джерельної бази “справи про вільнодумство”, яка призвела до зміни профілю навчального закладу і змісту його освіти. Увага до цієї справи викликана й тим, що до неї разом з іншими учнями був долучений Гоголь, “крайнее возбужденное состояние которого в последнее время пребывания в гимназии и многое в его письмах от этого времени объясняется именно этим участием” [33, 94]. Як підкреслював П.О. Заболотський [34], значущість роботи М.О. Лавровського полягала у наведенні цінних відомостей з історії навчального закладу, особливо вагомих при з’ясуванні ніжинського періоду біографії Гоголя. Розуміючи важливість перших років існування гімназії, коли у ній перебували М. Гоголь, Н. Кукольник, П. Редкін, К. Базилі, автор акцентує увагу на детальній характеристиці саме цього періоду. Поклавши в основу документальні джерела, вчений висвітлює діяльність перших директорів В.Г. Кукольника та І.С. Орлая,

оприлюднює відомості про програму навчання та виховання, розпорядок дня, розміщення по кімнатах тощо. Головним предметом дослідження стали питання, які розкривали особливості навчання та перебування в стінах гімназії Миколи Гоголя. М.О. Лавровський не обійшов увагою проблему, пов'язану з місцем гімназії у формуванні творчої особистості М. Гоголя. На той час негативна оцінка ролі цього навчального закладу вже склалася завдяки висновкам П.Куліша, спогадам сучасників і широкому цитуванню відомого висловлювання самого Гоголя у листі до матері навесні 1828 року. Як зазначає М.О. Лавровський: “Известно, что Гоголь плохо учился в гимназии и вел себя не всегда одобрительно. Так отзывались о нем и его товарищи, и некоторые преподаватели, и, наконец, он сам неоднократно жаловался на потерянное время в гимназии” [33, 52]. Автор, прагнучи об'єктивності, зіставляє характеристики гімназії, що належать двом ніжинським випускникам – Гоголю (“утерял целые шесть лет даром... в глупом заведении”, яке нічого, “кроме неискусного преподавания наук, кроме великого нерадения и проч.”, не дало), та Кукольнику (інтересом до навчання учні були зобов'язані “духу заведения”). На цій підставі він робить висновок про ймовірне, властиве Гоголю, перебільшення. Позиція Лавровського, а головне, наведені ним свідчення, змушували відмовитися від крайнощів у оцінці ролі гімназії: “гимназия высших наук была не блестящим, но и никак не глупым заведением, с бесспорно даровитым и преданным делу педагогом во главе, с наставниками, тоже не блестящими, но и не глупыми, такими, какие были в то время возможны и какие составляли большинство во всех тогдашних учебных заведениях, не исключая и университетов” [33, 54]. Свої висновки автор підкріплює аналізом “хода обучения в гимназии”, але зауважує: “даже независимо от учебных занятий в тесном смысле, нельзя утверждать, что семь лет, проведенных в гимназии Гоголем, были потерянным временем: сообщество товарищей, непрерывный обмен мыслей и чувств, удовлетворение возникавшим литературным наклонностям, товарищеская оценка его первоначальных литературных опытов – все это питало, возбуждало и укрепляло дарования Гоголя и приготавливало их к последующему блестящему выражению без ведома самого обладателя дарований” [33, 55].

Уважно переглянувши та проаналізувавши оцінки Миколи Гоголя протягом усього періоду навчання, Лавровський узагальнює: “говоря вообще, отметки вовсе не так плохи, как можно бы было предположить по ... печатным отзывам о занятиях Гоголя: между вовсе не так частыми двойками и единицами и частыми тройками встречается нередко и отметка 4, особенно по словесности, истории и географии и даже естественной истории и физике... несправедливо заключение, будто он ничему не научился в гимназии, если допустить некоторую неточность в оценке познаний отметками. Новые языки и математика действительно оказываются слабее остальных предметов. В последнее трехлетие вообще заметно значительное улучшение в отметках”. Дослідник не обійшов увагою питання співвідношення оцінок і здібностей Гоголя: “пересмотр отметок и соображение о дарованиях Гоголя, конечно, приводят к заключению, что он относился к делу небрежно и лениво” [33, 55].

У висвітленні життя гімназії зазначеного періоду Лавровський застосовує протиставлення як один з базових прийомів аналізу. Так, моделюючи постать Гоголя-гімназиста, він підшукує їй адекватно полярну – Кукольника. І хоч своєю поведінкою у шкільні роки вони однаково викликали нарікання наставників, проте за рівнем знань суттєво відрізнялися. Освітній потенціал, з яким прийшов Кукольник до гімназії, “сразу поставил его в число лучших учеников – и это место сохранил он до выхода из заведения” [33, 62]. Інша справа Гоголь, успішність якого Лавровський аналізує, подаючи у “Приложении” відомості з оцінками не усіх учнів, а лише названих двох. До цього прийому він вдається і досліджуючи “справу про вільнодумство”. Вперше публікуючи свідчення вихованців гімназії у цій справі, автор наводить їх лише у викладі Кукольника і Гоголя. Сама ж “справа про вільнодумство”, на його переконання була перебільшена і, “возникши первоначально из личных и мелких неудовольствий”, сприймалася ним як

протистояння двох груп викладачів. За цією логікою, власне, і представлений матеріал у дослідженні: викладацький склад характеризується відповідно до поділу на групи з домінуючими фігурами М. Білоусова і М. Білевича. За висновками Лавровського, немає сумнівів у тому, що “справа про вільнодумство” “в действительности вовсе не имела тех размеров и того вида, какие она получила впоследствии в процессе постепенного своего развития” [33, 129]. Зауваження Лавровського: “интриги, враждебные отношения между преподавателями, вследствие лишних столкновений, разделение на партии – явление обычное в высших учебных заведениях провинциальных городов” виразно свідчить про його оцінку “справи про вільнодумство”. Отже, драматичні події, в орбіту яких були втягнуті майже всі викладачі й частина старших гімназистів, дослідник пояснює перш за все “однообразием и ограниченностью круга деятельности, сосредоточением интересов в этом тесном круге без достаточно сильного отвлечения их в сторону” [33, 94]. І у Ніжині, “как малом городе”, на переконання вченого, це явище очікуване і зрозуміле.

Незаперечною заслугою М.О. Лавровського стало застосування фактографічного підходу до опрацювання джерельної бази гімназії й висвітлення “справи про вільнодумство”. І хоч він не уповні скористався архівними матеріалами, оприлюднивши лише частину з них, проте саме такий вектор пошуків на багато років став пріоритетним у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя і забезпечив його продуктивність. Праця Лавровського ґрунтовно розкривала одну із сторін життя письменника, постать якого була вписана у контекст ніжинської “картини світу”, корегувала вже усталені рецепції впливу гімназії: “неуспешность Гоголя была вовсе не так велика, как привыкли обыкновенно считать, и что влияние гимназии вовсе не было так бесплодно, как отзывался об этом сам Гоголь и как, с его слов, повторяли другие”. Розвідка з історії гімназії стала “первым образцом в литературе о Гоголе вполне научного и строго обоснованного исследования” [34, 60].

У два останні десятиліття XIX ст. на ніжинський період біографії дивилися під різним кутом зору, чому посприяло розширення джерельної бази, що потребувало осмислення. Зусиллями М. Гербея, випускника, поета і перекладача, перевидається „Лицей кн. Безбородко”. Нове видання під назвою “Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко” містило нариси і спогади про Ніжин, виклад історії навчального закладу, доповнені відомості про засновників, викладачів та вихованців за період 1820-1876 років. Окремий розділ склали біобіографія друкованих праць (“Списки сочинений литераторов, получивших воспитание в Гимназии Высших Наук и Лицее Князя Безбородко”), зразки учнівських творів випускників навчального закладу (“Шуточные произведения Нежинских студентов”), а також списки чиновників та студентів [35].

Рецепція Гоголя-гімназиста крізь призму мемуаристики збагачується публікаціями спогадів В.Пашкова [36], О.Данилевського [37], В.Любича-Романовича [38]. Увагу дослідників привертає літературна творчість вихованців гімназії. С. Пономарьов описав і прокоментував один з численних рукописних журналів [39], який, на превеликий жаль, був втрачений, що узгоджувалося з викладеними Кулішем спогадами колишніх гімназистів про захоплення журналістикою.

Природно, що постать М. Гоголя привертала увагу представників різних шкіл і напрямів літературознавства. Так, О. Веселовський, досліджуючи в світлі порівняльно-історичного методу “западное влияние в новой русской литературе”, розглядав “степень западничества” у письменника. На його думку, “искренним, глубоким знатоком европейской мысли” Гоголь, “учившийся на медные гроши”, “не мог быть уже вследствие крайне скудного своего образования, которое впоследствии чрезвычайно туго пополнялось” [40, 166-167]. Заслугує на іншу, розважливішу увагу позиція ще одного представника порівняльно-історичного методу в оцінці ніжинської гімназії. Зокрема А. Кіріпчіков, який досліджував

біографію Гоголя, ще наприкінці XIX ст. писав: “Любопытно, что одно и то же учебное заведение дало и гениального, но иногда бравшегося не за свое дело Гоголя и сумасшедшего филолога Лукашевича; если к ним присоединим еще непомерно смелого и самонадеянного литератора Нестора Кукольника, невольно явится желание приписать хоть отчасти их излишнюю смелость Гимназии высших наук, которая, давая мало основательных знаний, своей высокой программой развивала слишком большие претензии” [41, 280]. Запропонований дослідником ракурс розкривав можливості для ґрунтового вивчення гімназичного середовища, яке забезпечувало надзвичайну амбітність творчих потенцій гімназистів.

Знайшло продовження і започатковане П. Кулішем формування основ Гоголевої біографії. Так, Н. Надеждін [42] і О. Коялович [43] зробили спробу охарактеризувати дитячі й шкільні роки. За спостереженням О. Кояловича, саме статус навчального закладу, що прирівнювався до університету, сприяв зародженню у Гоголя “широких честолюбивых планов жизни и деятельности”. До того ж, на думку автора, саме товариське середовище дало поштовх, впливаючи на “работу воображения и еще более расширило пределы сознания” Гоголя-гімназиста [43, 212].

Дослідження П. Владімірова “Из ученических лет Гоголя” [14], присвячене портрету письменника і атрибуції його листа – благодійницької пожертви до бібліотеки університету Св. Володимира. Побіжно змальовуючи портрет юнака в окулярах з підписом на звороті: “Н. Гоголь”, автор шукав доказів автентичності зображуваного. Спроба ідентифікувати особу на портреті із залученням доступних мемуарних описів зовнішності Гоголя та зіставлення з відомим портретом П. Каратигіна була невдалою. Вивчення офіційних документів, спогадів, листів щодо кольору і вигляду форми ніжинських гімназистів так само не давало однозначної відповіді про юнака у студентській формі на портреті. Все це змусило П. Владімірова зізнатись: “подлинность портрета Гоголя-студента требует более веских подтверждений” [14, 5].

Головну увагу при огляді ніжинського періоду П. Владіміров зосередив на епістолярії Гоголя, зокрема на листах до колишнього гімназиста Г. Висоцького у Петербург. Уведення до наукового обігу невідомого послання Гоголя до Висоцького значно збагатило уявлення про шкільні роки. Прикметна антропоніміка листа, відомості про згаданих у ньому осіб уміщені у примітках до листа. Додатково наводились уже відомі, текстологічно вивірені листи Гоголя до Висоцького. Зібрані разом, вони надзвичайно увиразнюють гімназичне життя, актуалізують проблему вивчення гімназичного оточення, а також стають предметом літературознавчого дослідження як ранні зразки його письменницьких проб. Наразі зауважимо, що листи М. Гоголя до Г. Висоцького оприявнюють виразні грані внутрішнього світу Гоголя-студента, засвідчують його творчі потенції і слугують важливим джерелом відомостей про ніжинський період. Власне ніжинський період у рецепції П. Владімірова постає через коментування листів та урахування опублікованих біографічних матеріалів. У фокусі розвідки – творча особистість Гоголя, зародження його “литературной страсти”, а також висвітлення “живого участия и руководства в театральных затеях”.

Дослідник не оминув “справи про вільнодумство”, вказуючи на її відлуння у березневому (1828 р.) листі Гоголя до матері. Покликаючись на Лавровського, він детально виклав її передісторію – конфлікт між Білевичем і Гоголем з приводу театральних репетицій. Його бачення “справи про вільнодумство” збігається з позицією Лавровського: “Мы не будем продолжать историю распрей среди нежинской педагогической корпорации, начавшейся движениями, направлениями против распущенности воспитанников и кончившейся обвинениями профессора-инспектора Белоусова в вольнодумстве” [14, 15].

Докладно описані П. Владіміровим літературні студії вчителя-латиніста І. Кулжинського, якого Гоголь згадує у листах до Висоцького. У центрі дослідження – “Малороссийская деревня” і відгуки про неї Гоголя. Критична оцінка ним книги

привернула увагу дослідників до її автора, творчість якого перебувала у полі зору талановитих і критично налаштованих вихованців гімназії. П. Владіміров зауважив, що ставлення Миколи Гоголя до твору І. Кулжинського важливе “для характеристики напрямлення Гоголя, его литературного вкуса в последние годы пребывания в Нежине” [14, 18]. Такий ракурс дослідження виявився продуктивним у гоголезнавстві. Постать вчителя гімназії і початківця-літератора І. Кулжинського зацікавила М. Сперанського [44]. На думку дослідника, його перебування у Ніжині, так само, як і навчання там М. Гоголя, припало на період розвитку “народного самосознания на юге России”, що позначилося посиленою увагою до рідної мови, побуту, звичаїв. До літературних творів, автори яких прагнули “заглянуть в прошлое и быт Малороссии”, належить и “Малороссийская деревня” І. Кулжинського. Проте не тільки гімназичного вчителя, старшого від М. Гоголя лише на шість років, захопила “этнографическая струя”. Як зазначав М. Сперанський, “к концу периода учения Гоголя в Нежине мы видим уже первые научные труды по собиранию и объяснению материала для изучения малорусской народности”, він “еще в школе изучает, делает выписки из сборников Цертелева, Максимовича, читает “Энеиду” Котляревского” [44, 24-25]. Літературна творчість І. Кулжинського стала об’єктом уваги М. Сперанського у праці “Один из учителей Н.В. Гоголя: И.Г. Кулжинский” [45]. Діяльність І. Кулжинського і його можливий вплив на літературні студії гімназистів розглядали сучасні дослідники О. Супронюк [46, 7-8], Ю. Барабаш [47].

Наприкінці ХІХ століття на хвилі зрослого інтересу до факту, документа як обов’язкової умови засвоєння Гоголевої спадщини і осмислення його біографії з’явилося нове фундаментальне біографічне дослідження “Материалы для биографии Гоголя” В. Шенрока у чотирьох томах [48].

Цінуючи доробок П.Куліша і свідомо на нього орієнтуючись, Шенрок вважав його “Записки” “единственным цельным и наиболее крупным трудом о Гоголе”, який залишається „главным источником многих составляемых на основании его извлечений и новых статей” про письменника [48, I, 11].

Своє завдання біографа В. Шенрок “скромно” зводив до спроби скласти “посильный обзор жизни Гоголя на основании материала, заключающегося преимущественно в письмах”, зібрати разом всі відомості, розкидані по численних періодичних виданнях, і, уникаючи крайнощів, хоча б частково “восстановить историю его внутреннего развития на основании имеющихся данных” [48, I, 23].

В основу своєї праці Шенрок поклав принцип фактографічної точності, що й зумовило композицію і характер викладу біографії. Ніжинський період біографії Гоголя був описаний у першому томі, який вийшов у 1892 році, у сорокову річницю смерті письменника. Варто зазначити, що гімназичному періоду В.Шенрок присвятив своє раннє дослідження 1887 року “Ученические годы Гоголя. Биографические заметки” [49]. Концептуально воно задумувалося як частина майбутньої загальної біографії і згодом до неї увійшло практично без змін.

За спостереженням В. Шенрока, у критичній літературі сформувалося “убеждение в строгой последовательности личного развития Гоголя, не представлявшего резких поворотов и особенно заметных колебаний”. Апелюючи до висновків О. Піпіна [50], М. Лавровського, С. Аксакова і листа самого Гоголя: “С двенадцатилетнего, может быть, возраста я иду тою же дорогою, как и ныне, не шатаюсь и не колеблюсь...”, біограф розглядає ніжинський період біографії як етап еволюції. Тож ставить за мету “проследить это постепенное и последовательное развитие Гоголя” [48, I, 16-17]. Відповідно розділи першого тому названо: “Предки и родители Гоголя”, “Ученические годы (1809-1828)”, “Первое время жизни Гоголя в Петербурге (1829-1830)”, “В начале литературной карьеры (1830-1831)”. Розділ, присвячений учнівським рокам містить інформацію про дитячі й дошкільні роки Гоголя, головна ж увага приділяється різнобічно документованому ніжинському періоду. В.Шенрок уникає інтерпретації фактичного матеріалу (як офіційних відомостей, так і листування), до якого вдається, характеризуючи “внешнюю

обстановку Гоголя в заведенні”, “страсть к живописи и театру” і т.п. Інші глави цього розділу покликані заповнити лакуни в уявленнях про ніжинський період: “Школьная жизнь Гоголя в характеристиках гг. Кулиша и Кояловича” [48, I, 81-93], “Воспоминание А.С. Данилевского о школьной жизни Гоголя”, “Переписка с матерью. Отношение к родственникам во время пребывания в школе. Слог писем” [48, I, 108-124], “Краткий обзор писем Гоголя к Г.И. Высоцкому” [48, I, 124-144], “Окончание Гоголем курса в Нежине и переезд его в Петербург” [48, I, 144-151]. Відтворення гімназичного періоду збагатилося за рахунок введення Шенроком до обігу щоденникових записів шкільного товариша (К.Базилі). “Справа про вільнодумство” залишилася фактично поза увагою дослідника. Зрозуміло, біографу закидали ігнорування архівними матеріалами гімназії. А.І. Сребницький висловлював здивування з того, що “В.И. Шенрок, задумавший такой обстоятельный труд о Гоголе”, “не счел нужным побывать” у Ніжині й скористатися місцевим архівом [51, 3-4]. М.Н. Сперанський вважав, що “новейшему биографу Гоголя” не вистачало тих відомостей, “какие мог ему дать для частных и общего фона прежде всего подбор документов архива гимназии высших наук” [44, 6].

Наприкінці ХІХ століття з’явилися перші спроби популяризованого викладу життєпису письменника, призначеного для широкого кола читачів. Шенрокові ідеї знаходять популяризацію у творах письменників-белетристів, зокрема В. Авенаріуса. Ранні періоди біографії Гоголя він реконструював у трилогії “Ученические годы Гоголя”, об’єднавши повісті “Гоголь – гимназист” [52], “Гоголь – студент” [53], “Школа жизни великого юмориста” [54]. Серйозність намірів В.Авенаріуса підтвердив факт його приїзду до Ніжина у 1896 році, що сприяло унаочненню створених образів і картин [51, 4]. Розподіл матеріалу у трилогії здійснено відповідно до авторської хронологічної концепції, що суперечила прийнятому на той час поєднанню років навчання у полтавському училищі й ніжинській гімназії. Розповідь про період навчання розпочинається 1823 роком, коли Гоголь був учнем 5 класу гімназії вищих наук, завершується описом перших петербурзьких літературних творів [55].

Таким чином, підсумовуючи результати досліджень другої половини ХІХ століття, зазначимо, що вони мали переважно біографічний і текстологічний характер й були реакцією на смерть Гоголя та спробою увічнити його пам’ять. Це, перш за все, вже згадувані біографічні роботи П. Кулиша, В. Шенрока, Н. Надєждіна, О. Кояловича, П. Владімірова, а також публікація спогадів І. Кулжинського, О. Данилевського, І. Паценка, В. Любича-Романовича про ніжинський період життя М. Гоголя. Значущими стали праці М. Лавровського та А. Хойнацького, присвячені історії гімназії, розвідки І. Сребницького про Ніжин і ліцей кн. Безбородка, збірник нарисів і спогадів “Лицей князя Безбородко” (ІІ видання “Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко” за редакцією М. Гербеля), увага до епістолярію М. Гоголя як джерела вивчення гімназичного періоду.

Новим кроком у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя стали роботи початку ХХ століття як своєрідний підсумок наукових досліджень до 50-х роковин від дня смерті письменника і 100-річчя – народження. З усією гостротою постало питання духовного розвитку Гоголя-митця, що й визначило новий напрям гоголезнавчих студій, біля витоків якого стояли представники культурно-історичної школи. Наукові зусилля літературознавців були спрямовані на відновлення історії “психических движений” і дослідження естетичної свідомості письменника.

Як зазначав Н. Котляревський, “Гоголя нередко упрекали в лукавстве и хитрости, в том, что он утаивал свою мысль и умышленно искажал ее, его упрекали и в том, что он всегда себе на уме, настороже; во вторую половину жизни Гоголь в особенности мог сердить людей своим сомнением, проповедническим тоном, самозванным учительством – но все эти неприятные черты характера были неизбежны, так как Гоголь был натура очень властная и принадлежал, бесспорно, к семье пророчествующих, которые наряду с откровенным словом позволяют себе

и иносказание, и умолчание, и горделивую небрежность в обращении с ближними” [56, 199]. У площині психологічного напрямку досліджень знаходиться стаття С. Венгерова “Писатель-гражданин” [57]. Інспірована новим виданням листів Гоголя В. Шенроком, вона є новим кроком у літературній критиці. На підставі аналізу листів С. Венгерова спростовує тезу „громадній ролі бессознательного елемента в духовной жизни” і доказово стверджує: Гоголь був свідомий своїх громадянських поривань. На особливу увагу, з погляду дослідника, заслуговують листи гімназичної пори. Як зазначає автор, виказані Гоголем у ніжинських листах думки про громадянське призначення, служіння Вітчизни загострено контрастують з духовною атмосферою ліцею: “обстановка удивительно-плоская и ничтожная, которой были чужды какие-бы то ни было стремления ввысь” [57, 139]. Вочевидь, недооцінюючи лицейське життя, неповно відтворене в епістолярії, С. Венгерова визнає листи Гоголя ніжинського періоду доказовим проявом його послідовного життєвого цілеустремління: “отроческая переписка показала нам, что напряженнейшие думы о служении людям столь же переполняли великого писателя на заре жизни, как и на закате ее. Пред нами, следовательно, один стройный аккорд, звучащий в одном и том же тоне, хотя между крайними точками его лежит промежуток в двадцать лет. Можно ли поэтому хотя на одну минуту допустить, чтобы человек, с такою ясно поставленною и сознательною целью в начале и конце поприща, утратил эту сознательность в середине своего поприща, в центральную эпоху высшего расцвета своего гениального творчества? Можно ли отказать в сознательности Гоголю-мужу, когда мы вынуждены фактами удивляться ее определенности даже в Гоголе-отроке?” [57, 144].

Дослідженню особливостей внутрішнього розвитку Гоголя-гімназиста присвячена робота П. Щеголева “Из школьных лет Н.В. Гоголя (1821-1825)” [58]. Дослідник скористався відомими ще Кулішу і Шенроку матеріалами сімейного архіву Гоголів, про який вперше заговорили “в 1901-1902 гг. в связи с 50-летием со дня смерти писателя, когда готовились новые издания, разыскивались новые, еще неиспользованные материалы о Гоголе и даже предпринимались специальные поездки на его родину” [59, 313]. Саме завдяки “Архіву Головні” – залишкам “сімейного, предковського” архіву Гоголей-Яновських, котрий був доволно обширен, собирався и сберегался прадедом, дедом и родителями Н.В. Гоголя, затем в течение ряда лет сохранялся в семье его младшей сестры Ольги Васильевны, в замужестве – Головні” [Там само], ніжинський період біографії збагатився новими відомостями. Дослідження П. Щеголева містило нові дані про перебування Гоголя у молодших класах гімназії під опікою наглядача Є.І. Зельднера. До роботи увійшли листи цього служителя до батька М. Гоголя, що розкривають деякі сторони життя гімназії, а також характеризують особу наглядача й особливості стосунків між родичами гімназистів і служителями навчального закладу. Факт знайомства родини Гоголів з директором гімназії підтверджується листом І.С. Орлая до В.О. Гоголя, вперше опублікованого П. Щеголевім. Лист містить високу оцінку здібностей вихідців із Полтавської губернії, у тому числі й Миколи Гоголя, “отличные способности” якого дозволяють “с другими ... поравняться”, проте, на жаль, він “иногда ленится” [58, 517]. Вважаючи формальний аспект шкільних занять “самой незначительной стороной гимназической жизни Гоголя”, П. Щеголев визнавав результати його успішності незначними (“до того жалок этот материал для биографии”) і не вартими уваги. Зроблені свого часу П. Кулішем висновки про навчання Гоголя дослідник підтримує: “он плохо учился и плохо вел себя”. Проте категорично не погоджується з Кулішевою спрощеною, далекою від реальності, “страдающей излишним догматизмом характеристикой мальчика-Гоголя”. У своєму дослідженні П. Щеголев зосередив головну увагу на заняттях Гоголя, які розкривали його творчі здібності (живопис, театр, література), а також на особливостях духовного розвитку. На думку дослідника, саме “в занятиях литературных и художественных, на подмостках гимназического театра мальчик-Гоголь находил удовлетворение своему честолюбию и своему стремлению

выделиться и выказать свое превосходство над товарищами... В борьбе за первое место в товарищеской среде совершался рост духовной личности Гоголя” [58, 539]. Відповідно до його концепції, гімназичні роки поділяються на два періоди (до і після смерті батька). Такий поділ відповідає змінам у характері Гоголя: “отрок превращается в юношу”. На думку П. Щеголева, пережиті Гоголем страждання породили усвідомлення своєї значущості, з’явилося переконання, що своє високе призначення він виправдає. Дослідник посилається на лист М. Гоголя до матері (3 червня 1825 р.), у якому той визнає: “я совершу свой путь в сем мире”. Саме у цей час відбувається якісний перехід: “неясные мечты о неизвестном, но блестящем будущем сменяются думами об определенном роде деятельности – государственной службе. Гоголь начинает сознательнее работать для определенных, поставленных им себе целей, и эта работа наполняет второй период его гимназической жизни” [58, 541-542]. Ще одне спостереження П. Щеголева про витoki художньої творчості М. Гоголя заслуговує на увагу. Він розглядає гру Гоголя як складову його духовного світу, початки якого криються в “неразличимости переживаний жизненных и переживаний в игре” [58, 542].

Грунтовне дослідження ніжинського періоду, здійснене В. Коробкою [60], пропонує інше бачення цього проміжку біографії. Спочатку увага звертається на характеристику середовища і сім’ї Гоголя, що стає підставою для висновку про консерватизм митця: “Европеизм не затронул эту среду, она не слыхала о Вольтере, бывшем властителем дум передовых русских людей второй половины 18-го века. Тут не было ни Радищевых, ни Новиковых. Можно сказать, что 2-я половина 18-го века прошла незаметной для этой среды. Здесь была известная образованность, но своеобразная, семинарская, восходящая к духовной образованности 17-го и начала 18-го веков. Миросозерцание было средневековое.... Сама по себе такая среда менее всего способна воспитать реформатора в какой бы то ни было области” [60, 262]. Можна погодитися з позицією автора, проте листи М. Гоголя 1836 року до М. Прокоповича і М.І. Гоголь дають підстави вважати дещо спрощеним підхід дослідника до визначення впливу Вольтера. Варто взяти до уваги, якою теплою інтонацією пройнята розповідь М. Гоголя про відвідування палацу Вольтера. М. Гоголь ставиться з пієтетом до великих людей, слово яких було авторитетним, адже він також готується стати великим. Його цікавить все, що оточувало Вольтера, йому здається, що “вот-вот откроются двери, и войдет старик в знакомом парике, с отстегнутым бантом... и спросит: что вам угодно?” Опріявнення Гоголевої присутності у визначному місці відбувається ніби мимоволі: “Я вздохнул и нацарапал русскими буквами мое имя, сам не отдавши себе отчета для чего” [20, XI, 63].

Другий розділ статті “Детство и школа” містить, окрім побіжної згадки про полтавський період біографії, документально обґрунтований нарис з історії ніжинської гімназії часів М. Гоголя. Дослідник торкається низки питань, які вимагали нагального вирішення. Зокрема, на часі було встановлення ролі гімназії: “Много говорили о недостатках этого типа училищ, но каковы бы ни были эти недостатки, обладавшие ими училища воспитали Пушкина и Гоголя” [60, 265]. При цьому В. Коробка не тільки не оцінив, але піддав сумніву роль І.С. Орлая та його вплив на духовний розвиток вихованців: “по-видимому Орлай не заслуживает ни панегириков, ни сурового порицания. Это был человек не без познаний довольно разнообразных, не лишенный добродушия и житейского такта, но “себе на уме”, усвоивший себе замашки российских “тузов”, не свободный от слабостей к “своим” людям и от некоторого педантизма” [60, 266-267]. У висвітленні “справи про вільнодумство” автор тримається точки зору Лавровського про протистояння “партій” і трактує її як одну зі звичайних історій епохи. В. Коробка погоджується також з тезою Лавровського, що у гімназії успішно могли навчитися тільки ті, хто прагнув знань. На протипагу твердженню Лавровського, що з висловлювань Кукольника і Гоголя про гімназію слід виводити щось середнє, дослідник вважає правомірними обидві точки зору. Так, В. Коробка переконаний,

що в гімназії було дві групи учнів, які кардинально відрізнялися за рівнем підготовки. До однієї групи належали Редкін, Кукольник, Базилі, Любич-Романович, Тарновський, які прийшли, маючи належну підготовку, а тому вчилися “серьезно и с любовью”. Тому-то Кукольник так захоплено висловлювався про гімназію, бо мав на увазі свій “гурток”. Гоголь же говорив про більшість, до якої і належав. І хоч серед них теж були обдаровані учні, але через відсутність базових знань, навичок працювати вони не могли засвоїти, як пише В. Коробка, “энциклопедичну” програму, всотавши різноманітні фрагменти безсистемних знань. Тож, за його словами, “нежинская Гимназия, с ее кое-как усвоенной энциклопедической программой, должна бы быть началом образования, как была для Редкина; для Гоголя она была и концом” [60, 286]. Такий погляд на характер освіти у гімназії навряд чи можна вважати підставним або справедливим. Приміром, той же Базилі, який “при поступлении в Гимназию ...не знал даже и русской азбуки, не говорил ни слова по-русски. Он мог только хорошо объясняться по-французски, знал греческую литературу и порядочно для своих лет начальные науки“ [13, II, 7]. Проте він досягнув неабияких успіхів у навчанні, засвоївши запропонований “енциклопедичний” рівень. Як поступово починали розуміти, роль гімназії полягала в тому, що вона розвинула “эстетические наклонности Гоголя, облагородила их влияниями немецкого и русского романтизма Пушкина, наконец она вдохнула ему жажду общественной деятельности... Если она дала ему меньше, чем было бы желательно, то нельзя не забывать, что это малое было больше того, что могла дать ему семья и среда, окружавшая его не только в юности, но и в течение всей его жизни” [60, 286].

М. Сперанський тримався іншої точки зору. Він справедливо вважав, що у шкільний період закладаються перші підвалини “миросозерцання” людини, яке вона “в значительной мере сохранит до самой смерти” [44, 10]. Діяльність гімназії дослідник розглядав як невдало зреалізований, у силу різних обставин, масштабний (“во всем юго-западе, во всей Малороссии”) освітній проект. До причин, через які в ніжинській школі не вдалося запровадити “насаждение просвещения между малороссийским благородным юношеством”, він відносить чинники як загальнодержавні (процес згорання гуманітарних реформ) і галузеві (організація закладів з енциклопедичним характером освіти), так і внутрішні (несформованість традицій, брак якісних педагогічних кадрів, ментальна відмінність частини перших викладачів-іноземців та ін.). Ніжинська гімназія, на думку дослідника, не надто вирізнялася серед інших навчальних закладів, “где учили всему и ничему в особенности”, проте “имела в смысле духа, влияния на учеников, свои светлые стороны” [44, 16]. Проводячи аналогію із Александрівським лицеем, М. Сперанський зазначає: “лицей, страдавший, как и наша школа, отсутствием правильной организации учебно-воспитательного дела, также не осуществлял того идеала, который был поставлен ему основателями. Тем не менее лицей дал Пушкина, Корфа, Дельвига, а гимназия Безбородка Гоголя, Кукольника, Гребенку, Редкина”. Причини, на думку дослідника, варто шукати не у програмній освіті, а поза її межами, в “условиях школы, влиявших в ней и, благодаря ей, на умственный склад воспитывавшегося”. З офіційною програмою “условия” мали дуже слабкий зв’язок, що майже не відбивався на якості результатів. Підсумовуючи, автор дослідження вважає за достоїнство обох закладів свободу, “с которой оба были открыты для влияния извне, благодаря самой неустойчивости и неопределенности мало удовлетворявшей воспитанника, энциклопедической программы самой школы” [44, 17]. Заперечуючи роль офіційної школи: “не уроки Парфения Никольского, читавшего ученикам Греча, преподававшего по программе, написанной всезнающим Орлаем”, М. Сперанський вважав, що перебування Гоголя у гімназії було періодом “самообразования под влиянием литературы своего времени, литературы и жизни своего края” [44, 18]. У своєму дослідженні М. Сперанський висловив полемічну думку: “анализируя Гоголя, в его последующей деятельности мы следов школы, именно нежинской, не

находим... Этих следов не найдем мы и на других сверстниках Гоголя: ни у Кукольника, ни у Гребенки или Романовича, ни у Редкина” [44, 16]. Хоча навряд чи існує методика, за якою визначають вплив школи.

Так у вивченні життя і творчості М. Гоголя формувались полярні концепції-оцінки у ставленні до ніжинського періоду біографії. Тож пошуки відповіді на питання про роль гімназії тривали.

Помітним явищем у гоголезнавстві початку ХХ століття стала публікація архівних матеріалів з історії гімназії, що стали джерелом інформації про шкільний період життя Гоголя – доти один з найменш досліджених, як визнавав І. Сребницький. До цього головними джерелами знання були листи Гоголя та спогади його товаришів - “отрывочные, по большей части, анекдотические... мало дающие для уяснения развития характера и таланта Гоголя в его ученические годы” [51, 3]. На думку вченого, вивчення архіву дозволяло у деталях відтворити картину життя закладу, в якому минуло сім років життя Гоголя. Зіставлення з іншими біографічними матеріалами допомогло окреслити обриси “гениального юноши, непризанного школою и со своей стороны отрицательно относившегося к школе” [51, 5]. Продовжуючи справу Лавровського з вивчення документальної бази, дослідник акцентує увагу на питаннях: “чому и как учился Гоголь в нежинской школе”. На підставі оприлюднених Лавровським відомостей успішності своє бачення з огляду на чотирибальну систему оцінювання виклав і П. Заболотський. Він вважав, що за винятком мов, “отметки Гоголя вовсе не так плохи, как принято было обыкновенно считать” [61, 56].

Наразі зауважимо, що І. Сребницький, опрацьовуючи матеріали, актуалізував проблему відбору і оприлюднення документальної бази з історії гімназії. З усього корпусу наявних документів до його роботи увійшли ті, що безпосередньо стосуються М. Гоголя, а також ті, що мали історичний інтерес. Спираючись на архівні матеріали, І. Сребницький дослідив питання успішності Гоголя, наводить відомості, порівнюючи їх з успішністю його однокурників. Обраний ракурс дослідження дозволяє автору висловити припущення, що оцінки гімназистів до певної міри залежали від ставлення до них викладачів. Так, зіставлення відомостей М. Білевича і М. Белоусова наштовхує на думку, що переваги мали студенти, які підтримували свого професора. Саме тим пояснюються низькі оцінки Гоголя у професора Білевича. Зазначимо принагідно, що аналіз під таким кутом зору відомостей усіх викладачів, а не лише головних фігурантів “профессорских партий”, зробив би більш прозорою картину успішності гімназистів і відкрив перспективу дослідження її динаміки. Дослідника зацікавила поведінка Гоголя у молодших класах, що мало чим відрізнялася від дитячих витівок інших гімназистів. У старшому ж віці у поведінці Гоголя “никакого намека на что-нибудь непривычное, грязное, низкое, чем, к сожалению, не бедна кондуитная хроника нежинских гимназистов” [51, 18]. Детальне вивчення архіву гімназії вказаного періоду дозволило І. Сребницькому зробити відмінні від висловлених Лавровським висновки щодо директорства І.С. Орлая. Погоджуючись із Шенроком з оцінкою його діяльності, дослідник використовує фактичний матеріал для її підтвердження: “распущенность нежинских гимназистов, которая так обнаружилась вслед за уходом Орлая из Нежина, несомненно существовала и в его время” [51, 19]. Говорячи про “воспитательные условия школы”, І. Сребницький вважав, що “и старшие члены ученого персонала гимназии, профессора, члены конференции, также если и оказывали воспитательное влияние на учеников, то скорее отрицательного характера. Между профессорами происходили постоянные раздоры, интриги и разделение на партии” [51, 20]. Визнаючи неповноту архівних джерел для з'ясування інших сторін гімназичного життя Гоголя, дослідник вказує на відсутність у архіві гімназії відомостей про читацькі інтереси вихованців та журнальну діяльність. Певна інформація про театральні вистави, що збереглися у документах, розкриває боротьбу “профессорских партий”.

Цінним джерелом для вивчення ніжинського періоду біографії є “Тоголевский

сборник” [62], до якого серед іншого увійшла вже згадана робота І. Сребницького, бібліографічний огляд П. Заболотського “Н.В. Гоголь в русской литературе” та список підручників гімназії.

Використання архівних джерел дало новий імпульс до вивчення ніжинського періоду біографії Гоголя, зокрема тієї суспільної атмосфери, що впливала на формування його особистості. Цьому було присвячене окреме дослідження В.І. Савви “К истории вольнодумства в Гимназии высших наук кн. Безбородко” [63]. Тут наголошено на важливості вивчення справи, фігурантом якої є Гоголь, у контексті історії розвитку освіти в Росії. В.І. Савва відзначав неповноту висвітлення “справи про вольнодумство” М.О. Лавровським, який не уповні скористався архівними фондами. У своїй розвідці В. Савва звернувся до свідчень учнів гімназії, що дозволило відчутти “политическое и религиозное вольномыслие учивших и учившихся в первое время царствования Николая I, когда в Гимназии воспитывался Гоголь” [63, 3]. Уведені до обігу матеріали допитів гімназистів, щоправда, з цензурними виключеннями, на переконання автора, розкривали витoki політичного вольнодумства, вказували на можливий вплив декабристських ідей як на учнів, так і на професора Білоусова. Ця теза дала поштовх до розвитку ще одного напрямку досліджень у гоголезнавстві. І хоч В. Савва допускає існування зовнішніх впливів на розвиток подій у гімназії, все ж, завершуючи виклад питання, виснував: “Можно думать, что дело это было сильно раздуто, принимая во внимание, что Белоусову было разрешено вступить на службу по гражданскому ведомству в 1835 г., а Шапалинскому – в 1836 г.” [63, 18].

На початку ХХ століття увагу літературознавців привернув ранній твір “Ганц Кюхельгартен”, що був з погляду багатьох учених написаний у Ніжині і став своєрідним підсумком ніжинського початку літературної творчості письменника. Включений до зібрання творів, він став предметом художнього дослідження і зберігає свою актуальність сьогодні. Якщо у монографічній праці Н. Котляревського [64, 14-15] романтичний герой ідилії розглядався крізь призму біографії, то подальші кроки дослідників, зокрема В. Переверзева [65], В. Гіппіуса [66], В. Виноградова [67], були спрямовані на пошуки інструментарію для художнього аналізу ідилії як етапу творчої еволюції Гоголя. Започаткована практика літературознавчого аналізу “Ганца Кюхельгартена” давала позитивні результати. Так, 1946 р. В. Адамс [68] пропонує розглядати ранній твір М. Гоголя у контексті всієї творчості. Сприймаючи його як пророцтво, автор звертає увагу, що у “Ганці Кюхельгартені” пунктирно означений чи не увесь майбутній Гоголь. Ця лінія пошуків має своїх послідовників у сучасному гоголезнавстві. В. Скуратівський висновує: ранній твір Гоголя “при всей бедности и элементарности своего содержания, представляет очень точной и емкой “пропедевтикой” гоголевского творчества”. Дослідник наголошує: “В первом же известном нам литературном опыте нежинского студента просвечивают едва ли не все главные идеи и смыслы его будущих шедевров” [69, 67].

Таким чином, початок ХХ століття позначений прагненням підсумувати наукові дослідження до 50-х роковин від смерті письменника і 100-річчя від дня народження. Цей підсумок покликаний реалізувати ювілейні гоголівські збірники, а також різноманітні “Опыты” – спроба А. Кірпічнікова [70] окреслити біографічну канву Гоголя чи П. Заболотського оглянути матеріали про юнацькі роки для його біографії. Знання про ніжинський період біографії збагатилися завдяки оприлюдненню І. Сребницьким та В. Саввою архівних відомостей гімназії, опису фондів бібліотеки та розвідками про цікавий нам період М. Сперанського. Саме ця доба позначилася загостреною увагою до вивчення питання духовних витоків мистецького профілю Гоголя у роботах Н. Котляревського, С. Венгерова, П. Щеголева, В. Переверзева, що й дає можливість говорити про новий якісний етап у вивченні ніжинських років його біографії.

З середини ХХ століття все настійливіше лунають заклики: “К нежинским годам Гоголя надо присмотреться внимательнее, более вдумчиво и к Нежинской

гимназії, як це було зроблено біографами Пушкіна по отношению к Царскосельскому лицезу“ [71, 34-35]. Накопичення біографічних матеріалів дало поштовх до формування особливого типу документального дослідження, альтернативного науковій біографії. Запропонований В.В. Вересаєвим “систематический свод” біографічних матеріалів “Гоголь в жизни” [72] містив найповніший у гоголезнавчій науці хронологічно впорядкований масив мемуарних і документальних відомостей. Окремий розділ “Детство и школа”, змонтований зі спогадів, листів, документів, містив інформацію про ніжинський період біографії. Дотримуючись принципової позиції авторського невтручання у текст, В. Вересаєв не коментує матеріали. Присутність автора оприявнюється лише деякими уточненнями окремих свідчень. Цінність роботи полягала у тому, що у ній вперше були зібрані усі відомі на той час матеріали про гімназичний період М. Гоголя. Такий підхід відкривав більше можливостей для неупередженого осмислення ролі гімназії у творчій долі Гоголя.

На думку В. Десницького, загальним місцем, “признаком хорошего тона” стало для біографів Гоголя вважати “совершенно ничтожным образование, полученное им в Нежинской гимназии высших наук”. Дослідник заговорив про необхідність всебічного вивчення історії “реакционного разгрома Нежинской гимназии”, недооціненої М. Лавровським. Слід зауважити, що ще В.В. Гіппіус виказував думку про важливість з’ясування впливу суспільно значущих подій на Гоголя-гімназиста. На його думку, гімназія вищих наук у Ніжині була “одной из лучших школ, какую можно было найти в условиях украинской провинции”. Період навчання там Гоголя збігся з драматичними подіями декабристського руху: “Как ни удалена была закрытая нежинская школа от исторических бурь, – они не могли в ней не отзываться вовсе”. Відлунням суспільно-історичних подій стала “справа про вільнодумство”. Дослідник визнає, що створення “четкой характеристики общественно-политического лица юноши-Гоголя” ускладнене за браком відомостей, проте, на його думку, немає підстав “отделять Гоголя от его прогрессивно настроенных сверстников”, разом з якими він мріяв про позбавлене “верноподданнических побуждений” “служение государству” [66, 22].

Іншої точки зору тримався О. Воронський. Він стверджував, що Гоголь залишив гімназію “с ничтожным запасом научных знаний”, у чому значно поступався Пушкіну, Жуковському та іншим сучасникам. На думку дослідника, такий результат навчання був спричинений тим, що “нежинские педанты заставляли зубрить “буквально”. До таких вправ Гоголь відчував “непреодолимое отвращение”. Навряд чи можна погодитися з думкою Воронського, що по закінченні гімназії знання, за винятком історії та літератури, він не поповнював. Ще один аспект дослідження О. Воронського передбачає визначення громадянської позиції Гоголя у гімназичні роки. На його переконання, “Миргородская и нежинская среда отличалась низменностью интересов, затхлостью и застоєм”, а тому “Гоголя не затронули еще и в то время громкие отголоски первой французской революции. Восстание декабристов не нашло в нем никакого положительного отклика. Мимо него пронеслось умственное движение передовых умов тогдашнего времени“ [73]. Така характеристика і миргородського (згадаймо про патріотичні настрої у дворянських родинах Капністів, Трощинських, Муравйових-Апостолів), і ніжинського (зв’язок з масонськими ложами значної частини викладачів гімназії) середовищ видається спрощеною.

За спостереженням Десницького, ґрунтовний аналіз подій того часу змінює усталений погляд на гімназію і дає підстави говорити, що коло можливих суспільних та художніх інтересів гімназистів було ширшим і різноманітнішим. Свідчення гімназистів у “справі про вільнодумство” містили чимало інформації про стосунки між ними та викладачами, про формування їхніх читацьких смаків. Власне, і життя викладачів у світлі тих подій стало зрозумілішим. Деякі з них були членами масонських лож, які за своїми моральними цілями були близькі до таємних товариств. Принагідно зауважимо, що про зв’язок з масонськими ложами

І. Орлая, К. Шапалінського, І. Ландражина, Ф. Зінгера на підставі документів повідомляв І. Сребницький [51, 60-64]. В. Десницький вдається до узагальнення: “и “вольнодумство” профессоров, и связь некоторых из них с масонскими ложами, и стихотворения о “свободе” Рылеева и Пушкина, и “дружеские” разговоры профессоров с учениками, наконец, самое разбирательство дела о “вольнодумстве”, в которое вовлечены были как свидетели ученики, в том числе и Гоголь, – все это вместе рисует нам нежинское заходустье в несколько иных тонах, чем это делается биографами Гоголя. Мы не хотим сказать большего, но несомненно, что мрачная тень 14 декабря коснулась своим крылом и питомцев Нежинской гимназии” [71, 38].

Так намітився ще один вектор вивчення історії гімназії вищих наук, пов'язаний з проблемою впливу масонства на розвиток вітчизняної освіти. Цей аспект пошуків вимагає аналізу на основі ґрунтового вивчення джерельної бази і ще чекає на свого дослідника. В останні два десятиліття з'явилася низка фундаментальних досліджень з масонства, вони дають можливість побачити нові акценти і впливи на гімназію. Як зазначає О. Крижанівська, “масони нерідко використовували діючі навчальні заклади з метою пропагування орденської ідеології” [74, 264]. Вчені визнають, що одним з таких закладів була Ніжинська гімназія вищих наук. Саме у період навчання Гоголя і Кукольника у “Гімназії активно діяло масонське братство, засноване її директором К.В. Шапалінським”, до складу якого входили викладачі навчального закладу. На думку В. Острєцова, масонська ідеологія істотно вплинула на майбутню Гоголеву спадщину [75, 323]. Це радше побажання, гіпотеза, яка потребує серйозної аргументації.

Певним підсумком у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя можна вважати роботу Д.І. Іофанова “Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы” [76]. Це, власне, перша спроба простежити літературне і суспільне життя з аналітичною проекцією на творчий профіль молодого Гоголя. Д. Іофанов намагався на документальній основі доказово змалювати середовище, у якому відбувалося духовне формування Гоголя, охарактеризувати рівень навчання, окреслити коло його літературних і митецьких інтересів. Звичайно, окремі висновки, зроблені Д. Іофановим понад 50 років тому, застаріли. Це перш за все стосується політизації окремих сторін життя гімназії і світогляду Гоголя. Д. Іофанов визнає: “Не следует, конечно, идеализировать молодого Гоголя, преувеличивать прогрессивность его мировоззрения”. З іншого ж боку, на думку дослідника, немає підстав погоджуватися із застарілими уявленнями “буржуазного литературоведения” про байдужість Гоголя “к явлениям общественно-политической жизни” [76, 198]. „Справа про вільнодумство” у викладі Д. Іофанова складає окремий розділ: досліджується історія питання з наведенням критичних оцінок доробку попередників. Оскільки питання насправді не отримало належного висвітлення, то перегляд і “нове висвітлення” були на часі. “Справа про вільнодумство”, так само, як і нове розуміння ролі гімназії, значення якої “в жизни и духовном формировании Гоголя так же велико, как и значение Царскосельского лицея для Пушкина”, вимагали ґрунтового дослідження архівних матеріалів. Безперечною заслугою Д. Іофанова стало введення нових документальних свідочств (“Дело о вольнодумстве” /Материалы и документы/) [76, 365-418], які не втратили значення і сьогодні, але вимагають інтерпретації, позбавленої ідеологічних нашарувань. Це стосується і висвітлення питання про роль і участь Гоголя у “справі про вільнодумство”. У роботі „Новые страницы к “делу о вольнодумстве” в Нежинской гимназии высших наук” А. Стогнут та І. Кононенко на підставі новознайдених архівних матеріалів продовжили дослідження із означеної теми [77].

Аналітичний підхід до “справи про вільнодумство” продемонстрував С. Машинський [78], який справедливо вважав, що “к нежинскому периоду жизни Гоголя, центральным событием которого и явилось “дело о вольнодумстве”, относятся истоки его мировоззрения”. Робота С. Машинського, маючи

безсумнівну цінність, так само, як і дослідження Д. Іофанова, тримається на застарілих методологічних засадах, а тому вимагає критичного ставлення. Дослідники шукали “ідеологічних конфліктів” і знайшли їх у “справі про вільнодумство”.

На значущості ролі гімназії у становленні поглядів Гоголя-юнака наголошував Н. Степанов. Хоч вона і не отримала у його житті “того значення, какой имел для Пушкина Царскосельский лицей”, проте разом з рутинною і схоластикою шкільного викладання до неї проникали “новые, передовые веяния, благотворно влиявшие на развитие будущего писателя” [79, 19]. Увагу дослідника привернула “справа про вільнодумство”, яка мала вплив на Гоголя. Проте значення “справи”, так само, як і роль М. Білоусова, “который отнюдь не возвышался ни до республиканских взглядов декабристов, ни до демократических настроений кружка Сунгурова”, Н. Степанов не схильний перебільшувати. Дослідник переконаний, що “справа про вільнодумство” виразно опонує узвичаєним уявленням про ніжинські роки, як “бесцветный и тусклый период в жизни писателя” [79, 33]. Так само стримано дослідник ставиться до намагань окремих вчених, зокрема В. Десницького, Д. Іофанова, “вписати” “Ганца Кюхельгартена” в ареал декабристського руху. На переконання Н. Степанова, ідилія була написана М. Гоголем у останні гімназичні роки, а своє остаточне завершення отримала у Петербурзі. Вона “знаменувала прощання с иллюзиями прошлого, с теми юношескими мечтаниями, которые сложились у Гоголя в период пребывания в нежинской гимназии” [79, 40-41].

У пострадянські й новітні часи ніжинський період, залишаючись у полі зору гоголезнавців, усе рідше позиціонується як чуже прогресивним впливам середовище. М. Храпченко проводить думку, що передові ідеї проникали у ніжинську атмосферу. Вбираючи їх, “Гоголь остался в стороне от революционных взглядов декабристов”, проте вони мали вплив на формування критичного сприйняття дійсності [80, 67].

Один з важливих напрямків досліджень, пов’язаний з формуванням концепції ніжинської літературної школи, вперше виказаний у 1988 р. П. Михедом [81]. На його думку, “головною передумовою виникнення школи стало те, що вона зароджувалась у стінах Гімназії, і формування її відбувалося в процесі навчання”. В основі літературної освіти лежала ідея Орлая, згідно з якою учні старших класів мали “упражняться практически в сочинениях на всех преподающихся в гимназии языках”. Таким чином, творчі навички гімназистів цілеспрямовано і послідовно формувалися згідно з випрацюваними критеріями єдиних вимог та естетичних принципів [81, 77]. Осмислення концепції ніжинської літературної школи знайшло подальший розвиток у вивченні творчості її представників О. Супронюк [82], [83], [84]. Формуванню історичних інтересів і поглядів Миколи Гоголя у стінах гімназії присвячена розвідка Н. Жаркевич [85]. Розвиваючи цю тему, І. Виноградов висновує: “Интересом к прошлому Гоголь был во многом обязан основательной постановке дела преподавания истории в Нежинской Гимназии высших наук” [86, 4-5]. Історія гімназії та ніжинський період біографії М. Гоголя знайшли своє висвітлення у працях Г.В. Самойленка [87], [88], [89]. Значний інтерес викликають засновані на архівних документах дослідження Є. Михальського, присвячені визначенню ролі директорів гімназії В.Г. Кукольника та І.С. Орлая у розбудові навчального закладу [90], [91]. Роки у Ніжині, як період духовного становлення Гоголя, формування його естетичних, літературних уподобань, детально описані Ю. Манном і розглянуті у контексті загальної біографії [92]. Осмислення постаті Гоголя як християнського мисленика знаходить висвітлення у праці В. Воропаєва [93], котрий вказує на роль законовчителя гімназії Павла Волинського у формуванні релігійних поглядів Гоголя-гімназиста. Питання організації релігійної освіти у цьому навчальному закладі досліджує І. Виноградов [94], пов’язуючи її з духовною освітою в цілому. Грунтовний аналіз усіх складових змушує дослідника зробити висновок: “во многом именно особенностям религиозно-нравственного воспитания в Нежинской Гимназии

Гоголь был обязан известной “загадочностью своей личности, некоей “двойственностью” его натуры. Соответственно и значение Нежинской гимназии в религиозном воспитании Гоголя не может быть оценено однозначно” [94, 305]. Хронологічний виклад розкиданих по різних джерелах, включаючи й архівні, подій ніжинського періоду відтворює “Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820-1828)” [95].

Власне, на цьому і вичерпується сюжет рецепції гімназії вищих наук у гоголезнавстві. Фактографічна неточність, неповнота і подекуди полемічність висвітлення окремих питань ніжинського періоду біографії М. Гоголя – саме цим, а також можливістю залучити нові документальні свідчення зумовлена необхідність переглянути роль і місце гімназії в творчому розвитку М. Гоголя.

Проведений історіографічний аналіз дозволяє зробити певні узагальнюючі висновки, безпосередньо пов’язані з темою нашої роботи. По-перше, можна відслідкувати кілька етапів у дослідженні ніжинського періоду життя письменника. Ця періодизація пов’язана перш за все з реакцією громадськості, критики, а в подальшому і літературознавців на смерть Гоголя, що породило першу хвилю інтересу до біографії знаменитого митця. Етапними є роковини життя і смерті, що з кожним наступним десятиліттям підтверджували статус Гоголя та його місце у каноні російської літератури, а отже, знову повертали до біографії як вірогідного джерела феномену творчості.

Ці виразні періоди: 1) друга половина XIX ст. (1850-1890-і роки) представлено працями П. Куліша, В. Шенрока, Н. Надеждіна, О. Кояловича, П. Владімірова, М. Лавровського, А. Хойнацького, І. Сребницького, у спогадах І. Кулжинського, О. Данилевського, І. Пашенка, В. Любича-Романовича. 2) початок XX століття репрезентований дослідженнями А. Кірпічнікова, П. Заболотського, І. Сребницького, В. Савви, М. Сперанського, Н. Котляревського, С. Венгерова, П. Щеголева; 3) середина XX століття як певний науковий підсумок до роковин від дня смерті письменника. Цей період представлений монографічною працею Н. Крутікової [96], у якій розглядається життєвий і творчий шлях Гоголя. Прикметним стало уважне вивчення кола можливих суспільних та художніх інтересів окремого періоду біографії. Так, вивчення життєвого і художнього простору ніжинських гімназистів Д. Іофановим, С. Машинським, Н. Степановим переконливо доводить, що воно було ширшим і різноманітнішим, на відміну від усталених уявлень; 4) кінець XX-початок XXI ст.: вивчення ніжинського періоду біографії розвивається у різних напрямках, найважливіші з яких пов’язані із запропонованою концепцією ніжинської літературної школи (П. Михед), дослідженням літературного оточення та кола читацьких інтересів Гоголя-гімназиста (О. Супронюк), розвитком історичних поглядів (Н. Жаркевич), увагою до особливостей формування його релігійних поглядів (І. Виноградов), становленням Гоголя-християнського мисленика (В. Воропаєв), вивченням біографії письменника у контексті ніжинського культурного середовища (Г. Самойленко) і як важливої складової в “хронологической последовательности гоголевской биографии” [92, 61] (Ю.Манн).

Дослідження ніжинського періоду протягом усіх років зазнало певної трансформації. На сьогодні залишається відмінність в оцінці періоду, але вона не на тій точці протистояння, яке було на початку XX століття. Еволюція рецепції ніжинського періоду як важливого фактора творчого розвитку Гоголя відкриває перспективу нового бачення ранніх творів письменника. Накопичений гоголезнавством матеріал, нові архівні документи, що стали доступними в останні десятиліття, дозволяють не тільки заповнити лакуни, що існують у нашому знанні цього періоду, але представити його як цілісний проміжок життя, протягом якого відбулося зазедве не вирішальне й остаточне формування людської та творчої особистості Гоголя.

Джерела та література:

1. Крутікова Н.Є. Н.В.Гоголь и Капнисты // Дослідження і статті різних років. – К.: СтилоС. 2003. – С. 321-392.
2. [Кулиш] Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя // Отечественные записки. – 1852. – №4. – Смесь. – С.189-201.
3. Аксаков С. Несколько слов о биографии Н.В. Гоголя // Московские Ведомости. – 1853. – №36.
4. Письмо М.И. Гоголь С.П. Шевыреву (Васильевка, конец апреля 1852 г.) // Гоголь в неизданной переписке современников // Литературное наследство: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М.: Изд. АН СССР. – 1852. – С. 762-764.
5. Данилевский Г.П. Хуторок близ Диканьки // Московские ведомости. – 1852. – 14 октября.
6. Г<аев>ский В.П. Заметки для биографии Гоголя // Современник. – 1952. – №. 10. – С.141-148.
7. [Кулиш] Выправка некоторых биографических известий о Гоголе // Отечественные записки. – 1853. – №2. – Отд.7. – С. 109-121.
8. Тихонравов Н. Библиографические поправки и дополнения к статье “Несколько черт для биографии Гоголя“ // Московские ведомости. – 1853.– 28 апреля. – №51. – Литературный отдел. – С. 521-522.
9. Негрескул В. Биографические заметки // Московские ведомости. – 1853. – № 71. – С. 729.
10. Н.В. Гоголь и Нежин: Нежинская гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества. Библиографический указатель / Сост. Н.М. Жаркевич, Е.Н. Михальский, П.В. Михед, Г.В. Самойленко. – Нежин, 1989. – 121 с.
11. И.К. Воспоминания учителя // Москвитянин. – 1854. – №21. – Т. VI. – Смесь. – С. 1-16.
12. Николай М. Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя. Период первый // Современник. – 1854. – №2. – Отд. №2. – С. 37-92.
13. Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А. Кушелев-Безбородко. – СПб: Тип. ИАН, 1859. – 208 с.
14. Владимиров П.В. Из ученических лет Гоголя // Известия Киевского университета. – 1890. – Кн 5. – С. 1-46.
15. <Сенковский О.> Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя. Соч. Николая М. // Библиотека для чтения. –1854. – Т. 126. – Ч.II. – Отд. VI. – С. 16.
16. Современник. – 1854. – №4.
17. Кулиш П. <Николай М.> Записки о жизни Н.В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. В 2-х т. – СПб., 1856.
18. Ісаєнко К.П. Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: проблема типології художньої свідомості. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Київ, 2004. – 202 с.
19. Кулиш П.А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. В двух томах. – Москва. ИМЛИ РАН. – 2003. – 704 с.
20. Гоголь Н. В. <Авторская исповедь> / Подгот. к печати Л. М. Лотман // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 8. Статьи. –1952. – С. 432-467.
21. Ковальчук О. “Авторська сповідь” М. Гоголя (своєрідність бачення світу “українською людиною”) // Гоголезнавчі студії.– Ніжин, 1997. – Вип. 2. – С.13-20.
22. Каллаш В.В. Указатель литературы о Гоголе // Гоголь Н.В. Сочинения: В 10-ти т. / Под ред. В.В. Каллаша. – СПб.: Изд. Брокгауз-Эфрон, 1914. – Т. 1. – С. XVI-XXI.
23. Пантелеймон Кулиш. Николай Васильевич Гоголь. Опыт биографии / Сост. Сергей Шумов и Александр Андреев. – Москва: Альтернатива-Евролинц, 2003. – 244 с.
24. Рулін П. Куліш як дослідник і критик Гоголя // Книгар. – 1919. – № 23-24. – С. 1563-1573.
25. Романченко І. Куліш – біограф і критик Гоголя. – Ромен, 1943. – 86 с.
26. Вібе Г. Куліш як гоголезнавець. – УВАН. – Вінніпег, 1972. – 24 с.
27. Ляхова Ж. П. Куліш – дослідник і видавець епістолярію М. Гоголя // Гоголь и современность. – К., 1994. – С. 38-45.
28. Ісаєнко К.П. Модель біографії М. Гоголя П. Кулішем (до проблеми інтерпретації біографії письменника) // Література та культура Полісся. – Вип. 23. – Ніжин, 2003. – С. 8-13.
29. Виноградов І.А. Первый биограф Гоголя // Кулиш П.А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. – М.: ИМЛИ РАН, 2003. – С. 3-81.
30. Михед П.В. Біля витоків „православного” гоголезнавства: Пантелеймон Куліш // Київська Русь. Літературно-критичний часопис. Книга I (X). – К., 2007. – С. 122-144.
31. Хойнацкий А.Ф. Институтская Свято-Александровская церковь в Нежине: Историко-

статистический очерк. – Чернигов, 1877. – 124 с.

32. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Олександра I-го // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1879. – Т. 3. – С. 57-101.

33. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832). – Киев. Типогр. М.П. Фрица. – 1879. – 159 с.

34. Заболотский П.А. Гоголь в русской литературе (библиографический обзор) // Гоголевский сборник / Под ред. М. Сперанского. – К., 1902. – С. 12-114.

35. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881.

36. Пашков В. Воспоминания // Берег. – 1880, 18 декабря. – № 268.

37. Шенрок В.И. Н.В. Гоголь и А.С. Данилевский // Вестник Европы. – 1880. – №1. – С. 71-118.

38. Шевляков М. Рассказы о Гоголе и Кукольнике // Исторический вестник: Историко-литературный журнал. – 1892. – Декабрь. – С. 694-699.

39. Пономарев С. Нежинский журнал Н.В.Гоголя // Киевская старина. – 1884. – Т.7. – №5. – С. 143-146.

40. Веселовский А. Западное влияние в новой русской литературе. Сравнительно-исторические очерки Алексея Веселовского. – М., 1883. – 211 с.

41. Кирпичников А. Очерки по истории новой русской литературы. – Спб, 1896.

42. Надеждин Н. Гимназические годы Гоголя. – СПб.: Изд. тов. М.О. Вольф, 1883.

43. Коялович А.М. Детство и юность Н.В. Гоголя // Московский сборник / Под ред. С. Шарапова. – Б.М. – 1887. – С. 202-272.

44. Сперанский М.Н. Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н.В. Гоголя. – К.:Лито-типография т-ва И.Н.Кушнерев и Ко. – 1902. – 30 с.

45. Сперанский М.Н. Один из учителей Н.В. Гоголя: И.Г.Кулжинский // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – 1907. – Т.23. – С. 1-82.

46. Супронюк О.К. Н.В. Гоголь и его нежинское литературное окружение (Автореф. дисс. на соиск. ученой степени кандид. филол. наук). – Ленинград, 1990. – 24 с.

47. Барабаш Ю.Я. Иван Кулжинский, волонтер малороссийства (Сквозь призму гоголевской оценки) // История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. – М.: Наследие, 1995. – Вып. 1. – С. 39-51.

48. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя: В 4 т. – М., 1892-1897.

49. Шенрок В.И. Ученические годы Гоголя. Биографические заметки. – М., 1887.

50. Пыпин А.Н. Характеристика литературных мнений от 20-х до 50-х гг. – Б.м. – 1873. – С. 352-353.

51. Сребницкий А.И. Материалы для биографии Н.В. Гоголя из Архива Гимназии высших наук. – К., 1902. – 141 с.

52. Авенариус В. Гоголь – гимназист. – СПб., 1897.

53. Авенариус В. Гоголь – студент. – СПб., 1897.

54. Авенариус В. Школа жизни великого юмориста. – СПб., 1897.

55. Жаркевич Н.М. Трилогия В.П. Авенариуса “Ученические годы Гоголя” в контексте художественных традиций русской классической литературы // Література та культура Полісся. – Вип. 24. – Ніжин, 2004. – С. 145-151.

56. Котляревский Н. Н.В. Гоголь // Пантелеймон Кулиш. Николай Васильевич Гоголь. Опыт биографии / Сост. Сергей Шумов и Александр Андреев. – М.: Альтернатива-Евролинц, 2003. – 244 с.

57. Венгеров С. Писатель-гражданин (Письма Н.В. Гоголя. Редакция В.И. Шенрока. Издание А.Ф. Маркса. 4 тома. СПб., 1901) // Русское богатство. – 1902. – №2. – С. 122-145.

58. Щеголев П.Е. Из школьных лет Н.В. Гоголя (1821-1825) // Исторический вестник. – 1902. – Февраль. – С. 509-547.

59. Назаревский А. Из архива Головни // Н.В. Гоголь. Материалы и исследования: В 2 Т. / Под ред В.В. Гишпиуса. – Изд. АН СССР – М.: Л., 1936. – Т. 2. – С. 313-359.

60. Коробка В.И. Детство и юность Гоголя // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб. – 1902. – №2. – Отд.2. – С. 239-286.

61. Заболотский П. Опыт обзора материалов для биографии Н.В.Гоголя в юношескую пору // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1902. – Том VII. – Кн.1 – II. – С.32-70.

62. Гоголевский сборник / Под ред. М.Сперанского. – К., 1902. – 431 с.

63. Савва В.И. К истории о вольнодумстве в Гимназии высших наук кн. Безбородко. – Харьков, 1908. – 19 с.

64. Котляревский Н. Николай Васильевич Гоголь. Очерк по истории русской повести и драмы. Изд. 2-е, испр. – Спб., 1908. – 560 с.

65. Переверзев В.Ф. Творчество Гоголя. – СПб., 1914.

66. Гишпиус В.В. Гоголь. – Л., 1924.

67. Виноградов В.В. Гоголь и натуральная школа. – М., 1925.

68. Адамс В. Идиллия Н.В. Гоголя “Ганц Кюхельгартен” в свете его природоописаний // Ученые записки Тартуского университета. Филологические записки. – Тарту: Научная литература. – 1946. – Вып. 1. – 50 с.
69. Скуратовский В. На пороге как бы двойного бытия (из наблюдений над мирами Гоголя) // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 1997. – Вип. 2. – С. 64-102.
70. Кириличников А. Опыт хронологической канвы к биографии Н.В. Гоголя. – М., 1902.
71. Десницкий В.А. Задачи изучения жизни и творчества Гоголя // Н.В. Гоголь. Материалы и исследования / Под ред. В.В. Гиппиуса. – М., Л. : Изд. Акад. Наук СССР. – 1936. – Т. 2. – С.1-105.
72. Вересаев В.В. Гоголь в жизни. – Харьков: Прапор, 1990. – 680 с.
73. А. Воронский. Гоголь. http://az.lib.ru/g/gogolx_n_w/text_0250.shtml
74. Крижанівська О. Основні проблеми українського масонознавства // Проблеми історії України XIX - початку XX століть. Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. – Вип. VII. – К., 2004. – С. 257-269.
75. Острецов В.М. Масонство, культура и русская история. Историко-критические очерки. – М.: Издательское общество ООО «Штрихтон», 1998. – 696 с.
76. Иофанов Д. Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы. – К.: Изд. АН УССР. – 1951. – 423 с.
77. Стогнут А.С., Кононенко И.К. Новые страницы к “делу о вольнодумстве” в Нежинской гимназии высших наук // Ученые записки Нежинского пед. института. – К., 1854. – Т. 4-5. – С. 163-209.
78. Машинский С.И. Гоголь и “дело о вольнодумстве”. – М.: Советский писатель, 1959. – 293 с.
79. Степанов Н.Л. Н.В. Гоголь. Творческий путь. – М.: Госуд. изд-во худож. литературы. – М., 1955. – 587 с.
80. Храпченко М. Б. Николай Гоголь. Литературный путь. Величие писателя. – М.: Современник, 1984. – 653 с.
81. Михед П.В. Про ніжинську літературну школу (до постановки питання) // Слово і час. – 1990. – №5. – 76-79.
82. Супронюк О.К. Литературная среда раннего Гоголя // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 50. – №1. – М., 1991. – С. 58-68.
83. Супронюк О.К. Из новых материалов к биографии Н.Я. Прокоповича (К изучению нежинского литературного окружения Н.В.Гоголя) // Русская литература. – 1993. – №4. – С. 103-112.
84. Супронюк О.К. Фольклористична діяльність Платона Лукашевича (ранній період) // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №5. – С.13-19.
85. Жаркевич Н.М. Н.В. Гоголь и И.Г. Кулжинский (К вопросу о становлении исторических взглядов) // Література та культура Полісся. – Вип. 3. – Ніжин, 1992. – С. 25-31.
86. Виноградов И.А. Неизвестные автографы Н.В. Гоголя // Неизданный Гоголь. Издание подготовил И.А.Виноградов. – М.: Наследие, 2001. – С. 3-38.
87. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа (1820-1990). – Нежин, 1993. – С. 3-83.
88. Самойленко Г.В. Нежин – город юности Гоголя. – Нежин, 2002. – С. 3-172.
89. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 3-83.
90. Михальський Е.Н. В.Г. Кукольник и его роль в становлении Гимназии высших наук князя Безбородко // Література та культура Полісся. – Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 1-22.
91. Михальський Е.Н. Назначение И.С. Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине // Література та культура Полісся. – Вип. 23. – Ніжин, 2003. – С. 139-179.
92. Манн Ю. “Сквозь видный миру смех...” Жизнь Н.В.Гоголя 1805-1835. – М., 1994. – С.61-177.
93. Воропаев В.А. “Духом схимник сокрушенный”... Жизнь и творчество Н.В. Гоголя в свете Православия. – М., 1994. – 159 с.
94. Виноградов И. Религиозное образование Гоголя в Нежинской гимназии высших наук / Н.В. Гоголь и Православие. – М.: Изд. Отчий дом. – 2004. – С. 154-306.
95. Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820-1828) / Сост. Жаркевич Н.М., Кирилук З.В., Якубина Ю.В. // Гоголезнавчі студії. – Вип. 8. – Ніжин, 2002. – 232 с.
96. Крутікова Н.Є. Микола Васильович Гоголь: Життя і творчість. – К.: Держлітвидав, 1952. – 155 с.

ШЛЮБНІ СТРАТЕГІЇ ВИПУСКНИКІВ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ ТА ФОРМУВАННЯ СТАНУ ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ XVIII ст.

Більше ста років тому один із авторів, котрий досліджував „кінець старої Малоросії”, зауважив, якщо у перші десятиліття XVIII століття відбувалася партизанська боротьба за кожен п’ядь старовини, старого укладу, то в останні десятиліття існування Гетьманщини вона вже переживала „капітальну переробку не стільки зовнішнього, скільки внутрішнього свого буття”¹. Певною мірою це стосувалося й стану духовенства. На цьому складному шляху пристосування до нових соціальних умов парафіяльне духовенство України набуло всіх ознак стану. У процесі його юридичного оформлення, а також „закриття” для представників інших станів певну роль відіграли декілька факторів. Ми звернемо увагу на „шлюбний фактор”, котрий, як відомо, мав надзвичайне значення у становому суспільстві.

Маємо підстави стверджувати, що шлюбні стратегії молодих юнаків, вихованців православних колегіумів України, стали важливим фактором для розв’язання соціокультурного конфлікту, який загострився в українських єпархіях у середині XVIII століття й вплинув на формування стану духовенства. Хоча гендерні дослідження набули вже популярності у вітчизняній історіографії, ми практично не зустрічаємо в літературі сюжетів й навіть окремих прикладів пов’язаних із створенням сімей духовенства в Україні, умовами шлюбів, пошуками майбутніми священиками супутниць життя, факторами, які впливали на такий вибір. У науковій літературі названі аспекти спеціально не досліджувалися. Окремі згадки про умови шлюбів вихованців колегіумів зустрічаються у працях видатних істориків церкви та освіти XIX століття (перш за все, П. Знаменського). Втім, зазначений аспект соціальної історії має перспективи для дослідження, оскільки збереглася достатня кількість джерел, які зафіксували „шлюбні історії”. В архівних фондах духовних консисторій та колегіумів, особливо у період 1750-1780 років, відклалися чимало документів, які фіксують справжній сплеск „шлюбних історій”. Такого роду питання неодноразово спеціально розглядалося архіпастирями українських єпархій, ректорами Києво-Могилянської академії та православних колегіумів. Як наслідок, маємо велику кількість указів та розпоряджень, звернень студентів, іншу справочинну документацію.

Для розуміння історичного ґрунту, на якому виникли ці „історії”, слід нагадати, що у XVIII столітті в Гетьманщині та Слобожанщині заміщення священно- і церковнослужительських посад відбувалося шляхом парафіяльних виборів. Духovenство як суспільний прошарок залишалося відкритим для представників різних суспільних груп. При цьому зауважимо, що право спадкового заміщення церковно-парафіяльних посад також мало місце, хоча воно значно поступалося традиції виборності². Протягом усього XVIII століття однією з ознак церковного життя в Гетьманщині та Слобідській Україні стала боротьба виборного начала зі спадковим. На територіях же власне російських, на яких практика спадковості давно перемогла, ця проблема вже не стояла (хоча виборність теж зустрічалася в окремих випадках), а замкненість духовенства вже наприкінці XVII століття набагато перевищувала замкненість усіх інших професійно-соціальних груп³.

Після приєднання українських єпархій до Московського патріархату шлюб з донькою священика став важливим фактором у пом’якшенні серйозного протиріччя й, можна сказати, сутички різних соціокультурних практик. „Шлюбні

історії” були частиною внутрішніх глибинних процесів, які відбувалися в українському суспільстві та були спрямовані на пристосування до нових умов життя в імперії й які (що важливо відмітити) не завжди детально регламентувалися з боку владних структур. „Шлюбне питання” зіграло важливу регулятивну функцію у створенні стану духовенства в Україні у XVIII столітті, фактично виступило важливим ланцюгом у процесі переходу від попередніх церковних традицій, які суттєво відрізнялися в Україні у XVII-XVIII століттях, до нових, загальноімперських.

Для того, щоб краще зрозуміти, як впліталися „шлюбні історії” у загальне тло історичних змін, необхідно звернути увагу на деякі обставини. Як вже було зазначено, в Україні у XVIII столітті почала складатися традиція спадкового заміщення церковнослужительських посад. Разом з цим „Духовний регламент” та ряд законодавчих актів перших десятиліть XVIII століття вимагали від єпископів призначати на церковні посади тільки осіб „вчених”, тобто тих, хто пройшов навчання у духовній школі. Законодавчі акти та додаткові роз’яснення містили вказівки для єпископів, згідно з якими вони повинні були в першу чергу керуватися освітнім цензом претендентів на священницькі посади, таким чином обмежуючи (та ігноруючи) право як спадковості, так й виборності. З цією метою єпископи були зобов’язані засновувати у своїх єпархіях духовні школи. В Україні кількість освітніх центрів у XVIII столітті суттєво збільшується. У 1700 р. засновується Чернігівський, у 1726 – Харківський, у 1734 р. – Переяславський колеґіуми, які орієнтувалися на навчально-виховні традиції Києво-Могилянської академії. Однак, незважаючи на об’єктивну можливість виконати вимоги щодо освітнього цензу священника, ситуація в українських парафіях мало змінилася на середину XVIII століття. Не випадково, П. Знаменський, який досліджував становище парафіяльного духовенства Російської імперії у XVIII столітті, відмічав, що в Україні, незважаючи на широке розповсюдження шкільної освіти у середовищі духовенства, парафії мали величезний вплив на всі справи, особливо на вибір духовних отців, й у багатьох випадках взагалі усували архієреїв від влади⁴.

Для кращого розуміння ситуації, в якій відбувався конфлікт інтересів, необхідно сказати про те, що парафіяльні вибори як такі не були заборонені законодавством імперії. В українських єпархіях розгорілася справжня боротьба. Щоб відчуті ступінь її загострення, наведемо характерний конфлікт, який спалахнув між чернігівським архієреєм Іродіоном Жураківським та парафіянами, а також козацькою старшиною Стародубського полку. Парафіяни не захотіли навіть вислухати І. Якимовича, призначеного на вільне місце священника однієї з церков, який, до речі, мав гарну освіту, закінчивши її класом філософії. Парафіяни були обурені самим фактом того, що кандидат був не їх обранцем. У конфлікті брали участь парафіяни, старшина, навіть гетьман й, безумовно, єпархіальне керівництво. У результаті архієпископ зазнав поразки й, „провівши вік свій у боротьбі з цим началом”, все-таки „пав у цій боротьбі”, при цьому був навіть звільнений з кафедри⁵. Подібні ситуації були настільки характерними, що з цього приводу був прийнятий іменний указ Анни Іоаннівни від 24 квітня 1735 року⁶, в якому київському, чернігівському та переяславському архієпископам наказувалося, щоб вони „у міста та села без згоди парафіян попів та дяків примусово не направляли”. Таким чином, практика виборів набула підтримки з несподіваного боку. Але, забігаючи наперед, зазначимо, що на законодавчому рівні вибори були заборонені тільки в 1797 році (хоча в Україні вони мали місце й на початку XIX ст.). Проте на законодавчому рівні так і не знайшли підкріплення привілеї „вчених” кандидатів перед спадкоємцями⁷.

Втім, Києво-Могилянську академію та колеґіуми щорічно завершували молоді люди, які потенційно могли зайняти священницькі посади, хоча їх не обов’язково обирали парафіяни. Виникла певна соціальна проблема, яка відбилася у документації цих навчальних закладів, де неодноразово зазначалося, що в Україні є велика кількість вчених „вільних людей”. Слобідсько-український губернатор

Є. Щербінін, який у 1779 році дізнався про нестачу службовців у Воронежському намісництві, писав, що „у Слобідській губернії є чимало вільних людей, вихідців з училищ”, які перебувають „без усілякої посади”⁸. Типова життєва ситуація відображена у проханні студента богослов'я Чернігівського колегіуму Самуїла Чайковського до Чернігівської дикастерії 15 травня 1788 р. Самуїл писав, що коли він навчався та „поневірявся з надією зайняти батьківське священницьке місце, ця батьківська спадщина була зайнята” іншим священиком. Самуїл, якому було вже 28 років, зазначав, що він „зовсім відчужений від своєї батьківської спадщини”, „не мав грошового прожитку, жив у бідності та розоренні”⁹. У таких випадках випускникам академії та колегіумів, серед яких були й сини священиків, доводилося шукати світські посади. Так було протягом усього XVIII століття. Соціальна проблема загострювалася ще й тому, що у цей час з боку держави значно посилювався контроль за чисельністю духовенства, в результаті чого відбулося його зменшення. Крім того, були введені штатні оклади (до цього в Україні оплата священику здійснювалася на підставі договору з парафією, який укладався під час виборів). Секуляризація церковного та монастирського землеволодіння також додала напруги.

Як свідчать документи, ініціатива у пошуку „соломонова рішення” належала єпархіальним архієреям. Вони вели боротьбу з парафіями вже декілька десятиліть, але у середині століття почали активно пропонувати суспільству знайдене ними рішення. Одним з цікавих документів, в якому сформульована нова стратегія місцевої церковної влади, є розпорядження київського митрополита Арсенія Могилянського, яке він зробив у 1765 році. У розпорядженні повторювалися попередні рішення відносно того, що духовенство мало віддавати своїх синів для навчання в академію (це традиційне розпорядження, яке всі ієрархи видавали щорічно з початку століття). Крім того, йшлося про те, що ті священики, які бажали „здати” своє священницьке місце зятям, повинні віддавати своїх доньок за людей вчених, тобто тих, які закінчили курс колегіумів або академії. Дане розпорядження примітне тим, що у ньому зафіксована спроба встановлення співвідношення між рівнем освіти кандидата та багатством (чисельністю) парафії. Митрополит наказував священикам, які мають у своїй парафії 80-100 дворів, віддавати доньок за „богословів” (тобто тих, хто закінчив вищий клас богослов'я), тим, хто мав у парафії 60-80 дворів – віддавати доньок за „філософів”. Тим же священикам, у парафіях яких було менше 60 дворів або у тому випадку, якщо вони „учительних людей у зятя при всій старанності розшукати не можуть”, обов'язково повідомляти про це керівництво, але за „людей неучительних доньок не віддавати”¹⁰.

Слід прокоментувати положення цього розпорядження щодо „здавання” священницького місця зятю. На перший погляд, це здається природним. Однак на тлі традицій, які існували в Україні, це було новим підходом. До цього часу доньки священиків зовсім не обов'язково брали шлюб із священиками. Джерела рясніють інформацією про те, що вони пов'язували свою долю із виборними козаками, представниками козацької старшини. Одруження дворянина з донькою священика також було достатньо розповсюдженим явищем в українських єпархіях і на початку XIX століття, й документи рясніють подібними прикладами¹¹. Слід також враховувати, що в українських єпархіях була досить розповсюдженою практика переходу представників козацької старшини у священики, внаслідок чого духовенство мало родинні зв'язки із високопосадовцями. У цілому, як відзначали історики церкви, суспільне становище священиків в українських єпархіях у XVIII столітті було достатньо високим, а ставлення до них різних станів суспільства вельми чемним, що зумовлювалося саме відкритістю цієї соціальної групи¹². Таким чином, розпорядження київського митрополита орієнтувало священиків-батьків на нові шлюбні стратегії для своїх доньок. Документ виглядає достатньо несподівано на тлі попередньої традиції та практики. Наскільки ж українські ієрархи проявили у цих пропозиціях винахідливість? Скоріше за все, вони пильніше придивилися до досвіду російських єпархій, у яких уже наприкінці XVII століття стало

традицією, що за відсутності спадкоємця-сина місце духовної особи переходило у спадщину до чоловіків доньок та онук¹³. Підкреслимо, що тільки у 1799 році був прийнятий закон, згідно з яким доньки духовних осіб „відаються заміж за церковників, яким переважно перед іншими даються місця, що надають їм утримання, а також родині померлого”¹⁴. У доповіді Синоду з приводу прийняття цього спеціального законодавчого акта відмічалось, що до нього єпархіальні архієреї намагалися піклуватися про доньок-сиріт, роблячи це кожен по-своєму, відшукуючи різні засоби.

Про гостроту проблеми свідчить те, що архієреями українських єпархій у ті ж роки видавалися розпорядження, які були схожі на розпорядження київського митрополита. У 1757 році переяславський єпископ Гервасій Лінцевський видав указ „про підшукування женихів” для „сиріт жіночої статі” з сімей духовенства. В указі йшлося про необхідність представлення відомостей про таких сиріт до духовної консисторії. Передбачалося, що цим дівчатам „за міркуванням консисторії призначені будуть як чоловіки з чесних та достойних учнів, які навчаються у семінарії, з посвідченням... префекта про добропорядність та навчання”¹⁵.

Усе це й зумовило той факт, що в останні десятиліття XVIII століття спостерігався справжній бум „шлюбних історій”, героями яких були женихи „вчені”, тобто випускники Київської академії та православних колегіумів. Так, у XVIII столітті скромні доньки українських священиків – Олімпіади, Васси, Марії, Ганни, - стали бажаними подругами для багатьох добре освічених юнаків, які без них не могли розраховувати на гарні життєві перспективи. Втім, не тільки кандидати у женихи з надією дивилися на такі союзи, але й представники церковної та світської влади.

Оскільки прикладів „шлюбних історій” чимало, можна спробувати встановити декілька основних варіантів розвитку шлюбних сценаріїв у залежності від конкретних обставин, а також, що не менш важливо, настроїв парафіян.

Виконуючи розпорядження архієреїв, діючі священики просили єпархіальне керівництво „підшукати” для своєї доньки семінариста, який міг би заступити друге священницьке або дияконське місце у цьому ж храмі. Звучали ці прохання доволі невігядливо, наприклад: „священик Прокопій Попов бажає видати свою доньку за семінариста, який міг би поступити у це село у священики або диякони”¹⁶. Або ж так: „не знайдеться хто-небудь з вчених до моєї доньки для заміщення... дияконського місця Миколаївської церкви села Циркунів”¹⁷. Подібні прохання від священнослужителів стають характерним явищем у всіх єпархіях¹⁸, особливо масовим у 1760-1780-і роки, чого не спостерігалось раніше. Ці звернення священиків зазвичай підтримувалися єпархіальним та колегіумським керівництвом. У дослідженнях зустрічаються згадки про те, що священницькі місця передавалися не тільки зятям, але й чоловікам онучок священиків¹⁹. З проханнями до архієреїв зверталися й удовиці священиків. Наприклад, дружина померлого священика Миколи Рейпольського Євдокія у проханні до харківського єпископа повідомляла, що має доньку Єфросинію, 16 років, й просила „надати доньці жениха зі студентів [Харківського колегіуму. – Л.П.], з тим, щоб він заступив священницьке місце мого чоловіка”²⁰.

Інтерес представляє вивчення всіх етапів розгортання „шлюбних історій”. Початком їх, як ми бачимо, були прохання на ім'я єпархіального архієрея з вказівкою місця (церкви, парафії), в якому була дівчина, куди й запрошувався „вчений” кандидат у священики. Архієреї надавали відповідне розпорядження у навчальний заклад. Наступним й достатньо незвичним для попереднього часу моментом у повсякденному житті академії та колегіумів стала практика „оголошень” про дівчину „з місцем”, яка виникла саме у ці роки. Що відбувалося далі, ми можемо реконструювати, встановлюючи типові розгортання „шлюбних історій” з окремих характерних сюжетів.

Зазвичай у проханнях, які подавали батьки-священики, були відсутні описи

парафії. Однак єпископ, виносячи резолюцію на прохання, очевидно, мав та враховував ці дані, оскільки виносив рішення про те, у якому конкретно класі колегіуму зробити оголошення для бажаючих одружитися. Іноді це рішення передбачало оголошення для усіх бажаючих²¹, у інших випадках називалися конкретні класи, як правило, вищі – філософії або богослов'я²². Значно більше подробиць містили прохання, в яких запрошували жениха для доньки померлого священика. У цьому випадку описували всю родину священика, оскільки подальші турботи про неї лягали на плечі майбутнього чоловіка. Характерним прикладом є прохання, подане белгородському єпископу у 1771 р. У ньому повідомлялося про смерть протопопа Успенської церкви села Хатнього, про існування священницького місця й можливості одружитися з донькою померлого священика. Вказувалося також, що у родині священика є син Федір (12 років), який навчався у Харківському колегіумі, доньки Катерина (17 років), Васса (10 років), Олімпіада (4 роки) та Олімпіада (22 роки)²³. Єпископ наклав резолюцію оголосити у Харківському колегіумі для бажаючих „викладачів світських або студентів богослов'я взяти законний шлюб із донькою покійного протопопа ... й узяти місце не тільки священика, а й протопопа”²⁴. У проханні згадуваної Євдокії Рейпольської значилося, що вона має сина Павла, який навчається у Київській академії, а також двох синів – Симона (навчається у Харківському колегіумі) та Іоанна (підготовлений до школи). Удова просила чоловіка для доньки, щоб й вона „могла при дітях ... харчі мати та забезпечити... трьох синів, які знаходяться в училищах”²⁵.

Наступний етап – прийняття рішення юнаком. Наскільки швидко він його приймав і чи знайомився потенційний жених зі своєю майбутньою дружиною? У більшості випадків висновки можна зробити на підставі непрямой інформації. Наприклад, 13 вересня 1788 року з белгородської консисторії у Харківський колегіум оголосили: „Чи не бажає хто з учнів богослов'я... священницького місця та взяти шлюб з Вассою, небогою попаді”²⁶. 16 вересня колегіумська канцелярія вже рапортувала, що кандидат знайдений, це студент богослов'я Іван Лободовський, який „на це бажання своє оголосив”. Враховуючи дати указу та рапорту, а також розташування церкви (Хотмизьке відомство), навряд чи потенційний жених встиг навідатися на місце майбутньої служби та познайомитися із нареченою. Швидко прийняття рішень характерне для більшості цих „історій”. На прохання Євдокії Рейпольської у той самий день, коли у Харківському колегіумі було повідомлено про вакантне місце та наречену, знайшовся бажаючий студент богослов'я, син священика Василь Василенков²⁷.

Рідкісним випадком довготривалого розгортання подій є справа студента богослов'я Переяславського колегіуму М. Богословського. З якоїсь невідомої причини він їздив на потенційне місце служби та одруження не один, а з архимандритом Досіфеєм. Після поїздки 27 вересня 1780 р. М. Богословський подав прохання переяславському єпископу, в якому писав, що хоча він їздив до удови священика й „знаки весільні отримав”, однак він побачив „для себе важкі обставини”. А саме: „ані ґрунту для поселення, ані руги, ні роковини не зазначено, а прибутки, з яких половину пані протопопша навіки домагається від мене, вельми злиденні... із загрозою розорення всього мого життя”²⁸. Переяславський єпископ прийняв рішення відшукати для М. Богословського інше вакантне місце священика у єпархії, оскільки він вже „заручився із донькою померлого протопопа миргородського Романа Кониського із надією отримання парафії її батька”²⁹.

До речі, студенти колегіумів іноді навіть порушували порядок отримання дозволу на шлюб, якщо раптом доля дарувала їм щасливий випадок – доньку священика з вільним місцем. Так, студент богослов'я Чернігівського колегіуму Василь Ігнатович у 1791 р. гостював у знайомого у с. Лиственці, захворів, а потім взяв шлюб із донькою померлого священика Іоанна Сташевського. Пояснюючи порушення процедури, студент як пом'якшуючу обставину зазначив, що його умовляв місцевий поміщик та його дружина, погодився на це й другий священик церкви³⁰.

Вивчаючи „шлюбні історії”, не можна не звернути увагу на те, що у більшості

справ, навіть коли вони супроводжувалися детальним розглядом ситуації, ім'я дівчини не згадувалося. Наскільки це випадково? Вивчення справочинної документації, яка велася у колегіумських канцеляріях та єпархіальних консисторіях, дозволяє побачити певну мовну формулу, яка з'явилася у документах й перш за все зустрічалася у проханнях. Хоча існувало декілька її варіантів, ключовими словами були: „ місце для одруження”. Дехто писав у проханнях, що „знайшов для одруження місце”³¹ або пропонувалося „місце для богослова та шлюбу”³², або ж удова священника просила „знайти людину для заручин з її донькою в надію захисту ... священницького місця”³³. Навіть у рідкісних випадках, коли студент, як наприклад, студент богослов'я Чернігівського колегіуму Самуїл Чайковський, їздив на місце потенційної служби та бачився із нареченою, у проханні до єпархіального керівництва про одруження із донькою вдови священника Даніїла Пінгулевського він писав, що „я та попадя та донька з обох боків згодні”³⁴. Коли ім'я доньки й називалося, акцент робився на іншому. Так, у проханні до чернігівського архієпископа (1798 р.) попадя Євдокія Григорович просила „на половину парафії надіслати у надію священства до доньки чоловіка”³⁵. Наприкінці століття в указах консисторій дозвіл на шлюб та священницьке місце формулювався такими словами: „студенту богослов'я [Харківського колегіуму] Матвію Прямоковському дозволяється взяти законний шлюб із надією вступу у священники Хотмизької округи слободи Грайворон до Миколаївської церкви на місце священника Іоанна Пилицького”³⁶.

Більшість „шлюбних історій” завершувалося вінчанням. Втім, траплялося, що студентам відмовляли у дозволі на шлюб. Так, 26 жовтня 1799 р. чернігівський єпископ Віктор не дав дозвіл на одруження студенту філософії Гавріїлу Яновському, який у проханні серед іншого писав, що має слабе здоров'я. Єпископ дотепно зазначив: „Дивне міркування прохача! Пояснюючи постійні свої слабкості здоров'я, він просить дати йому дозвіл на одруження у надію священства, сподіваючись ... одружившись отримати сили”³⁷. Втім, справжня причина називалася далі. Наприкінці століття архієреї вимагали від студентів завершити повний курс навчання, тому єпископ Віктор, обґрунтовуючи відмову, писав керівництву колегіуму, щоб студенти риторики та філософії з подібними проханнями не зверталися. У 1800 р. переяславський єпископ відмовив студенту філософії Василю Батієвському, також повертаючи його до навчання. У цьому випадку теж називалася й додаткова причина відмови. Студент, подаючи прохання, „з'явився у французькому жилеті, з таким же ціпком, й під час самої літургії... не знімав... капелюха, ... при поданні прохання проявив грубість та говорив нечемно”³⁸.

Втім, життя дарує й несподіванки. Джерела зафіксували й випадки, коли кандидатів „на місце” й у женихи так й не знаходилося³⁹. Однак причини „холодності” женихів усе ж не були пов'язані із почуттями. В одному з найбільш докладно описаних випадків очевидною причиною відсутності жениха було небажання втручатися у спірну справу, де свої права на місце вже пред'являли два кандидати⁴⁰. З 1760-1770-х років розповсюдилася практика, коли родичі дівчат, у випадку, якщо до неї „не случается ані філософ, ані богослов”, як останній шанс привозили дівчину прямо до архієрея. Його просили, щоб він „дав” жениха на свій розсуд. Архієрей відправляв дівчину до керівництва академії або колегіумів, яке викликало філософів і богословів „на оглядини” або просто ставило її біля дверей класу⁴¹. Розв'язки з нетерпінням чекали „ритори”, до яких переходило право обирати наречену, якщо серед студентів старших класів так й не знаходилося бажуючого⁴².

Кандидату на священницьку посаду після вступу до шлюбу, за традицією, ще необхідно було отримати підтримку парафіян на виборах. Примітно, що коли діючий священник передавав місце зятю або жених знаходився до сироти, кандидат зазвичай підтримувався на виборах парафіянами. Успіх пояснювався, мабуть, добрими стосунками із парафією діючого (або померлого) священника. В архівних матеріалах, які збереглися, не знайдено жодної „історії”, яка б завершилася

сутичкою з парафією при розгортанні подібного сценарію. Хоча, як уже зазначалося, конфліктні ситуації були надзвичайно частими, коли єпархіальне керівництво призначало на місце священика „вченого” кандидата, який не був пов’язаний із парафією. У другій половині XVIII століття парафіяни, місцеві поміщики, козацька старшина нерідко (й успішно!) об’єднували зусилля проти кандидата від архієрея⁴³. Отже, отримати згоду парафіян в українських єпархіях у цей час було непросто. Після процедури обрання, парафіяни, за звичаєм, дарували „своєму” священику „на господарство” щедрі подарунки (корову, теля, овець, копицю сіна), жінки своїй „пані-матці” підносили необхідні у господарстві речі⁴⁴.

Отже, шлюб з донькою священика ставав певним етапом до сприйняття суспільством й затвердження традицій спадковості у заміщенні священно- і церковнослужительських посад. Доньки священиків, імена яких зазвичай не зберегла історія, фактично сприяли тому, щоб спадковість при заміщенні священно- і церковнослужительських посад остаточно перемогла традицію парафіяльних виборів в Україні наприкінці XVIII століття. Цей шлях через шлюбні союзи був не тільки сприйнятий громадою, але й підтриманий. Це знайшло прояв у тому, що наприкінці століття нерідко самі парафіяни виявляли ініціативу у підшукуванні відповідної „партії” для доньки свого священика. Наприклад, у проханні, яке консисторія передала до Харківського колегіуму у березні 1795 року, зазначалося, що на вакантне „вигідне дяконське місце... парафіяни просять семінариста сановитого, голосистого та доброзвичайного та обіцяють його одружити з вигодами”⁴⁵. Правлінню колегіуму наказувалося представити „відомість бажаних учнів, із зазначенням їх якостей”⁴⁶.

До цього часу відноситься й виникнення ряду прислів’їв, у яких згадується шлюб доньки священика. У різних районах України у декількох варіантах зафіксоване прислів’я, яке звучить так: „Квапишся, як попівна заміж”, „Хапається, як попівна заміж”, „Не будь ласий, як попівна заміж”⁴⁷. Такі прислів’я, на наш погляд, свідчать про те, яку увагу приділяли шлюбу у священницькому середовищі. Така стурбованість долею дівчат стала сприйматися суспільством як типова для духовенства. До речі, з цього може скластися враження, що доньки священиків брали шлюб у юному віці. З багатьох „шлюбних історій” стає ясно, що шлюбний вік наречених не опускався нижче 16 років, а для більшості випадків характерним був більш зрілий вік – близько 20-22 років. Такі показники шлюбності наречених дещо вищі, ніж у цей час було типовим у Російській імперії у дворянському середовищі, коли нареченими ставали 12-13-річні дівчата⁴⁸. Середній вік чоловіків, який можна вивести із розглянутих справ, коливається у межах 24-26 років. До речі, у 1799 р. чернігівський єпископ Віктор, відмовляючи 22-річному студенту філософії Василю Рожановському, мотивував це не тільки тим, що студент не завершив навчання, але й тим, що він „млад”⁴⁹.

Безумовно, укорінення спадковості відбувалося не тільки через шлюбну практику. Церковна влада українських єпархій робила послідовні кроки у напрямку посилення стовової замкненості духовенства, в тому числі й через закріплення за випускниками духовних навчальних закладів (які були дітьми священно- і церковнослужителів) церковних місць (як їх батьків, так й вакантних), шляхом встановлення відповідності штатів та відведених для випускників місць, посилюючи контроль за виходом на світську службу дітей духовенства. В українських єпархіях, у яких чисельність студентів була порівняно високою, місцеві архієреї докладали великих зусиль й достатньо ретельно контролювали такі напрямки соціальної політики вже у 1760-1770-і роки⁵⁰. Втім, названі та інші заходи могли дати результат тільки через певний час, а шлюб з донькою священика одразу ж створював спадкоємність у середовищі духовенства й вирішував протиріччя у церковному житті України, які особливо загострилися в останні десятиліття XVIII століття.

Джерела та література:

1. Пархоменко В. Конец старой Малороссии (1733-1786 годы в истории Левобережной Украинны) // Киевская старина. – 1905. – Т. ХСІ. – Ноябрь-декабрь. – С. 343.
2. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 11.
3. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – СПб., 1999. – Т. 1. – С. 98, 100.
4. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 18-19.
5. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1861. - № 51. – С. 568-570.
6. ПСЗ РИ. I. - Т. IX. - № 6724.
7. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 88-89.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІУК). Ф. 1973. Оп.1. Спр.1246. Арк.1.
9. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф.679. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 1.
10. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 146-147.
11. ЦДІАУК. Ф. 2012. Оп.1. Спр. 432. Арк. 13.
12. Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 21. – Вип.1. – С. 26; Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. – Дис ... канд. іст. наук. –К., 1998. – С. 158-159.
13. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 130.
14. ПСЗ РИ. I. - Т. XXV. - № 18921.
15. Геврасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // Киевская старина. – 1904. - № 12. – С. 433.
16. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 1865.
17. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 333. Арк. 1.
18. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 563, 1396.
19. Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. – Дис ... канд. іст. наук. –К., 1998. – С. 160.
20. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 40. Оп.1. Спр. 331. Арк. 3.
21. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 333. Арк. 1.
22. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 365. Арк. 17.
23. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 245. Арк. 1.
24. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 245. Арк. 2.
25. ДАХО. Ф. 40. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 3 зв.
26. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 1254. Арк. 7.
27. ДАХО. Ф. 40. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 1.
28. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1399. Арк. 1.
29. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1399. Арк. 3.
30. ДАЧО. Ф.679. Оп. 1. Спр. 1478. Арк. 3 зв.
31. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 236. Арк. 1.
32. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп.1. Спр. 1395. Арк.19.
33. ДАЧО. Ф.679. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 1 зв.
34. ДАЧО. Ф.679. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 1 зв.
35. ДАЧО. Ф.682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 254.
36. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 368. Арк. 18.
37. ДАЧО. Ф.682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 336.
38. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1887. - № 21. – С. 775.
39. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 365. Арк. 17.
40. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп.1. Спр. 1395.
41. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1864. - № 46. – С. 409.
42. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1864. - № 46. – С. 410.
43. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1395.
44. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1862. - № 32. – С. 478-479.
45. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 2319. Арк.1.
46. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 2319. Арк.1 зв.

47. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. – К., 2004. – С. 81, 111.
48. Пушкарєва Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.). – М., 1997. – С. 156-157.
49. ДАЧО. Ф.682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 356.
50. ЦДІАУК. Ф. 2007. Оп. 1. Спр. 2133; Ф. 2009. Оп. 1. Спр. 1515; Ф. 2012. Оп. 1. Спр. 432.

Валентина Хархун

●

ІДЕОЛОГІЯ ЯК РЕЛІГІЯ: КОНЦЕПЦІЯ "РЕЛІГІЄПОДІБНОГО КОМУНІЗМУ" У ЗАХІДНІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

У структуруванні тоталітарної картини світу, зокрема її радянського варіанту, вирішальну роль відіграє ідеологія. Особливістю радянської ідеології є те, що це не лише політичний план дій, а цілісний світогляд, "диктатура світоспоглядання" (М.Бердяєв), спосіб життя, у якому політична програма є лише компонентом. Специфічна ознака радянської ідеології полягає у тому, що, будучи світоглядно орієнтованою, вона поєднує дві характеристики - релігійну й філософську. Таким чином, радянська ідеологія постає, за визначенням Вільяма ван ден Беркена (William van den Bercken), "релігієподібною філософією" і "секулярною релігією" [1, 21].

Квазірелігійний характер радянської ідеології - це один із основних об'єктів дослідження у критичних аналізах комунізму. Релігійну домінанту у комунізмі вбачали марксистські теоретики, соціологи й філософи, починаючи з Генріха де Мана й Герберта Маркузе, Джозефа Схумпетера (Jozef Shcumpeter) й Раймонда Арона (Raymond Aron), Миколи Бердяєва й Бертрана Рассела. Логіка наукових розвідок засвідчує, що у виробленні стратегічних дій щодо релігії слід шукати ключові передумови, що узабезпечили розгортання радянської ідеології, яку у сучасній гуманітаристиці кодифікують через домінанту релігійного: "політична релігія", "секулярна релігія", "ерзац-релігія", "релігійний ерзац", "своєрідна релігія"¹. Науковий дискурс відзначається домінуванням мови теології й релігійної феноменології у змалюванні комуністичної ідеології - вона догматична, гностична, есхатологічна, маніхейська, сотеріологічна, месіаністична, місіонерська й ритуалістична.

Загальновідомо, що основу радянської ідеології складає марксизм-ленінізм, який декларує однозначну позицію щодо релігії - це зразок войовничого атеїзму. Марксизм прагне не просто заперечити, а пояснити релігію. Він спростовує

---

1. У науці активно використовується концепт „політичні релігії”, задіяний Еріком Воєліном (Eric Voegelin) для характеристики універсальних ідеологій ХХ століття. Сучасний дослідник Джуан Лінз (Juan Linz) коментує це поняття так: „У випадку політичної релігії ми маємо справу зі складним і багатограним феноменом, із системою вірувань про владу, суспільство та історію, які забезпечують всеохопний світогляд *Weltanschauung*, що пропонує такі критерії правди, які несумісні з іншими поглядами, включаючи існуючі релігійні традиції” [2, 107]. У 30-х роках Раймонд Арон (Raymond Aron) застосував цей термін в аналізі тоталітарних ідеологій, а у середині 40-х знову термін, запропонувавши інваріант – секулярні релігії. Особливість цього феномену полягає у злитті двох форм мислення – політичної та релігійної. Секулярні релігії абсорбують метафізичні та спіритуальні компоненти, вони живляться основними поняттями філософії історії, адаптуючи їх з метою встановлення історичної правди. Секулярні релігії переміщують людські очікування про відплату і порятунок у колективну обіцянку про звільнення. Секуляризована релігійна енергія мобілізується для досягнення політичних цілей – секуляризація релігійного уможлиблює здійснення тоталітарної системи. Імітаційна сутність тоталітаризму, який паразитує на релігійному мисленні, зафіксована у терміні „ерзац-релігія”, запропонованому Францом Верфелем (Franz Werfel).

існування трансцендентного (Бога, безсмертя душі, воскресіння), активно застосовуючи науку, зокрема ідеї матеріалізму й соціально-економічної детермінації. Наука показала, що у світі немає нічого, окрім матерії і руху, а отже - надчуттєвої дійсності. Звідси ідея, що світ для свого пояснення не потребує інстанції, яка стоїть над ним, - ролі, яку виконувала релігія.

Відверта опозиційність войовничого атеїзму все ж корелюється з релігійним началом. М.Бердяєв, досліджуючи політичний феномен соціалізму, стверджував, що соціалізм - це віра, він претендує на те, щоб бути новою вірою для людства. На думку дослідника, і утопічний соціалізм Сен-Симона, і науковий соціалізм Карла Маркса однаково виступають з релігійними домаганнями, хочуть дати цілісне ставлення до життя, вирішити всі питання життя [3, 103].

Нищівна критика релігії програмувала радикальну ідеологічну тактику: марксизм спрямований на те, щоб замінити релігію [1, 25]. Ця заміна уможлиблюється за допомогою "адаптованих" релігійних концептів. Так, дослідники вказують на відчутний християнський компонент, заявлений у марксизмі. Маркс образно інтерпретує й доповнює європейський світський гуманізм, який історично виник на основі християнських моральних цінностей. Зокрема, як стверджує В. Лекторський, розроблене Марксом уявлення про ідеальний соціальний устрій - це одна із ліній розвитку світського гуманізму Нового часу [4, 6]. Згідно з ученням Маркса, вільна людина - це вища мета розвитку, яка є можливою за умови розвитку усіх людей. Маркс дав вичерпний аналіз різних форм відчуження, що ув'язнюють людину. У цьому разі Марксова теорія чітко корелюється з християнським принципом внутрішньої духовної свободи. Це дає підстави дослідникам розглядати марксизм як "секуляризовану форму християнства" [4, 7].

Відверта опозиційність Маркса щодо релігії і у той же час перебування у контексті релігійних моделей мислення запрограмували двовекторність інтерпретації марксизму, засвідчену у теорії богобудівництва та ідеях ленінізму. Марксизм уможливив прочитування ідеології як релігії, що найоптимальніше оприявнилось у марксистського критика Олександра Богданова, Анатолія Луначарського і Максима Горького та концептуально означилось у теорії богобудівництва. Інтерпретація марксизму у теорії богобудівництва ознаменувалася тим, що марксизм поставлено у релігійні рамки. При цьому саме поняття релігії включається в нову інтерпретаційну парадигму. Релігія соціалізму є гуманістична, культивує прометеївський тип людини, яка замість того, щоб шукати бога у світі, мусить створити його, а це означатиме побудову нового суспільства.

Ідеї богобудівників викликали агресивне заперечення у більшовиків, для яких релігія стає основним опонентом, анігіляція якого уможливлює утвердження самої радянської ідеології. Комуністичний атеїзм у ленінському варіанті передбачає практичне завершення у політичній боротьбі. Якщо для Маркса і прерадянських марксистів критика релігії була переважно предметом рефлексії, інтелектуальної боротьби, то в доктрині ленінізму вона перетворюється на беззастережну ворожість, що практично виявилась у відділенні церкви від держави й у послідовному її переслідуванні [6]. М.Бердяєв зазначає: "Для Маркса проблема релігії була перш за все проблемою зміни свідомості, пов'язаної, звичайно, із соціальною боротьбою. Для Леніна проблема релігії є майже проблема революційної боротьби і її постановка призначена для потреб цієї боротьби" [8, 131].

Ленін, відтак, не просто декларує ідеологію як релігію, а й практично її встановлює і реалізує: відкрита ворожість щодо релігії уможливлює імпліцитне оприявлення "нової релігії". А. Ігнатов із цього приводу пише: "[...] у метафізично-світоглядному плані ворожість комуністів до християнської релігії настільки велика саме тому, що це не боротьба простого, суто негативного безбожжя супроти релігії, а боротьба однієї релігії супроти іншої, битва богів, і в цьому смислі -

справжня релігійна війна. Комунізм - це одночасно і потворне дітище християнства, і його кат" [7, 27].

Переорієнтування релігійної енергії на реалізацію радянської ідеології зумовило релігіоморфну характеристику радянської тоталітарної цивілізації. Її оприявлення В.Беркен пропонує починати з виявлення інтелектуальної основи, що передбачає концепцію правди (догматичний аспект), концепцію історії (есхатологічний аспект) і доктрину порятунку (сотеріологічний аспект).

На думку В.Беркена, радянська ідеологія характеризується серією фундаментальних правд, таких як економічна детермінованість історії, класовий антагонізм, поступове зникання релігії, провідна роль партії. Радянська концепція правди оприявнюється у двоаспектному компаративному полі: у порівнянні з теологічною концептологією і наукою. Французький історик культури Алан Бесанко (Alain Besançon) розглядає її як модерну форму гносису [1, 33]. Дослідник розцінює ідеологію не як науку, філософію чи релігію, а їх поєднання у таку форму гносису, що ґрунтується на маніхейському гностицизмі й передбачає комбінацію наукової основи, революційної віри й мотивів, запозичених із релігії.

Радянський концепт правди ґрунтується на переконанні, що науковий розвиток у постленінську добу не може змінити суть доктрини. Так, безперервність і послідовність у поясненні правди, навіть незважаючи на наукові відкриття, є однією з основних характеристик радянської ідеології правди. Правда не може змінюватися під впливом соціокультурного процесу і наукового розвитку. У цьому випадку радянська ідеологія максимально зближується з теологією, у якій науковий елемент обмежений до систематизації, реінтерпретації, установлення доктринальної традиції. Але на відміну від теології, де правда формулюється раз і назавжди, радянський концепт правди залишається відкритим для маніпуляцій, пов'язаних зі змінами у стратегії правди. Так, В.Беркен вважає, що абсолютний концепт правди у радянському варіанті підвладний ідеї релевантності, маніфестації абсолютної правди в людському інтелекті в даний момент історії. Ідеологічна ортодоксія пов'язується з конкретною ситуацією, у цьому разі марксизм-ленінізм не є незмінним чи догматичним, він корелюється згідно з правилами чи декретами, відповідно до того, як він проговорюється у відповідний час і у відповідній формі. Алан Бесанко пропонує називати радянську ортодоксію ортоглосією [1, 37].

Однією з найважливіших передумов реалізації радянської концепції правди є відповідні умови для її усвідомлення і оприявлення у тоталітарній свідомості. Звідси актуалізація партійності, позитивного ставлення до доктрини: без особистого і вільного вибору доктрини неможливо засвоїти її правду. Правда не маніфестується як об'єктивний критерій знання чи формальної логіки, але вимагає симпатії, особистого бажання сприйняти її суть. У віднайденні і пізнанні правди або, як зазначає польський дослідник М.Кула, у ініціації [9, 34] тоталітарна людина досягає ідеологічної довершеності, узаконюючи функціонування тоталітарної цивілізації.

Есхатологічне бачення історії - це друга ключова риса, що уподібнює радянську ідеологію до релігії. Концепція історії - один із визначальних об'єктів дослідження у Маркса. Він подає раціональну й беземоційну візію історії, у якій все пояснено. У цьому основна привабливість марксизму. Свою зацікавленість марксизмом Лешек Колаковський (Leszek Kolakovsky) пояснює відчуттям комфорту від того, що хтось володіє знаннями про всю історію [10, 361]. Перевага Марксової теорії полягає й у тому, що у ній чітко зазначено перспективу на майбутнє й визнання перемоги експлуатованих у соціальних конфліктах.

Радянська візія історії передбачає вирішальний поділ між недосконалим сучасним і фінальною фазою історії. Сучасне розглядається як перспектива досконалого майбутнього, за яким передбачається найвищий рівень розвитку суспільства, людини зокрема. Так, М.Еліаде стверджує, що "зовнішньо абсолютно секуляризовані, нацизм і комунізм, насичені елементами есхатологічного бачення світу. Вони проголошують кінець старого світу і початок Ери достатку і блаженства"

[11, 76]. Сучасне і минуле у радянській історіософії отримують відповідне кодифікування - соціалізм і комунізм.

Радянська ідеологія програмує відповідну історіографію, котра розглядає події 1917 року як відправну точку нової історії людства. Отож минуле бачиться як процес наближення, уможливлення соціального оновлення світу, здійснюване радянською ідеологією, а майбутнє - як розгортання проекту "нової історії".

Із концептом історії тісно пов'язана ідея порятунку - третя релігієморфна ознака радянської ідеології. Ця ідея передбачає віру у щасливе закінчення історії і перемогу добра над злом, інакше кажучи, прогресу над реакцією, і прихід комунізму. Віра чи надія у щасливий кінець навзагал властиві людській думці. У радянській версії ця віра отримує матеріалістичне й детерміністичне пояснення. М. Бердяєв констатує: "Комуністична влада [...] турбується про порятунок душ своїх підданих, вона хоче виховати їх у єдино рятівній істині, вона знає істину, істину діалектичного матеріалізму"[9, 138]. Для тоталітарної людини "стара" релігійна ідея порятунку реформується у модерне усвідомлення, що людське буття призначене не для страждання, а для формування історії.

Відзначаючись месіанським характером, соціалізм із ідеєю порятунку тісно пов'язує принцип богообраності, який проектується на пролетаріат. Це - клас-месія, позбавлений первородного гріха, який лежить в основі усієї культури, - гріха експлуатації людини людиною. Пролетаріат - новий Ізраїль, - стверджує М.Бердяєв. Всі атрибути вибраного народу Божого переносяться на цей месіанський клас. Він повинен бути рятівником і визволителем людства, він повинен здійснити Царство Боже на землі [3, 193]. Перехід влади до пролетаріату, за філософією соціалізму, означатиме початок істинної історії чи надісторії, - констатує дослідник.

Визнання релігієподібності як ключової ознаки тоталітаризму, комунізму та радянської ідеології зокрема, викликало низку проблем, пов'язаних з оприявленням конотативного корпусу певної релігії, на базі якої розгортався той чи інший тоталітарний проект. Так, націонал-соціалізм, який ґрунтувався на апології раси, відкидав досвід християнської історії, утверджуючи первозданність поганських часів. Комунізм, оприявлений у Радянському Союзі, країнах соцтабору, Північній Кореї, Китаї, Кубі, орієнтується відповідно на різні релігійні доміанти, залишаючись, однак, у контексті релігії². Найважливішою, без перебільшення, є модель, пов'язана з уподібненням комунізму чи, вужче, радянської ідеології до християнства.

Логіка кодифікування релігієподібного радянського комунізму прописана ще М.Бердяєвим у його знакової книзі "Витоки і смисл російського комунізму", виданій у 1937 році. Акцентуючи на ексклюзивності комунізму, дослідник називає його "викликом християнському світу", бо "в ньому міститься вищий суд і розуміння невиконаного обов'язку" [8, 141]. Далі дослідник констатує відкриту опозиційність комунізму до християнства: "Комунізм - це сповідування відповідної віри, віри, протилежної християнству" [8, 135]. У той же час М.Бердяєв наполягає на традиційності російського комунізму, указуючи, що "комунізм має християнські чи іудо-християнські витоки" [8, 140]. Дослідник характеризує релігієподібну суть комунізму: "Комунізм не як соціальна система, а як релігія, фанатично ворожий до будь-якої релігії і понад усе до християнської. Він сам прагне бути релігією, що йде на зміну християнству, він претендує відповісти на релігійні запити людської душі, дати смисл життю" [8, 129].

Християнські координати прописуються у радянській цивілізації системно, організовуючи й надаючи значення соціокультурному простору. А.Ігнатов зазначає: "У комуністів є своя есхатологія, уявлення про царство небесне (комуністична звістка про прийдешнє безкласове гармонічне суспільство), своя дихотомія добра і зла (пролетаріат і буржуазія), свої великі пророки і апостоли

---

2. Див про це: Kula M. *Religiopodobny komunizm*. – *Krakow: Nomos, 2005*. – 180 s.

(Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін, Мао Цзедун), свої святі і мученики (полум'яні революціонери), свої святині (Смольний, Кремль), свої обряди і молитви (партійні з'їзди, річниці великих партій, пам'ятні заходи, лозунги), своя церква (партія) з відповідною церковною ієрархією (ЦК) і навіть [...] свої еретики (уклоністи) [7, 27].

Одну з основоположних ролей у тоталітарній цивілізації відіграє церква. Ще М.Бердяєв передбачав, що "духовним центром в наступаючу епоху може бути тільки церква, як у середні віки" [12, 106]. Він називає комунізм лже-церквою і лже-соборністю. В іншому тексті дослідник пов'язує філософію соціалізму з образом церкви. Він зазначає, що соціалізм утверджує такого роду "сакральну владу" і "сакральне суспільство", що узурпує людину цілком. Він претендує на глибину людської душі й таким чином копіює домагання Церкви" [3, 105]. Сучасні дослідники базовим чинником розгортання радянської теократії вважають партію, яка спроектована за аналогією до церкви. О.Шахназаров вважає, що "за своїми системними ознаками РКП (б) - ВКП (б) - КПРС не була політичною партією. Це утворення було псевдо-церквою - Російською комуністичною церквою (РКЦ), яка виросла із квазіатеїзму - віри у здійснення християнського ідеалу людьми на землі" [8, 141].

Партія-церква покликана реалізувати теософію пророків, апостолів, богів - такі релігійні кодифікації отримують Маркс, Ленін і Сталін. Деякі науковці пропонують чіткіше визначити внутрішньо-релігійну ієрархію тоталітаризму. Приміром, Маркс бачиться як "Бог-отець", а відповідно, Ленін - "Бог-син", Христос, адже він "прийшов не в ім'я своє, а в ім'я Маркса, таким чином використавши парадигму християнського вчення" [14, 23].

Зв'язок із богами у квазірелігійному просторі радянської цивілізації ведеться через їх книги, які отримують статус священних. Так, для радянської ідеології вирішальне значення мають книги Маркса, які співвідносяться із священним письмом. Показово-ієрархічна роль відводиться інтерпретації. Доступ до святого письма часто здійснюється через посередництво Леніна: для радянської ідеології вирішальне значення мало ленінське бачення Маркса. Таку ж місію свого часу час імітує Сталін: доступ до Леніна і його спадщини уможлиблюється лише через благословення Сталіна, який покликаний наділяти ленінські тексти відповідним значенням.

Однак на рівні практики роль священної книги призначено виконати зовсім іншому тексту. Теоретизування Маркса, інтерпретаційні заходи Леніна і Сталіна були не завжди зрозумілі широким народним масам, а тому не могли виконати визначену роль "координатора значення". Місію священної книги у радянському тоталітаризмі виконує "Короткий курс історії ВКП (б)". Це була анонімна книга, відтак спрацьовувало відповідне враження: це те, що прийшло "згори", а тому має безапеляційну й сакрально запрограмовану природу. Таке ж відчуття активно підтримує нарративна стратегія, яка ґрунтується на бездискусійності: короткий курс був настільки короткий і ясний, що не залишав і тіні сумніву. М.Кула зазначає: "Перебіг подій у ньому [короткому курсі. - **В.Х.**] скодифікований у варіанті візії, яка раз і назавжди констатувала, що і як відбувалося" [9, 94]. Тому жодна інша візія історії не могла конкурувати з тією, що задекларована у "Короткому курсі", оскільки протягом віків не мали права на існування науки, не згодні з Біблією.

Організуючу роль у становленні homo totalitaricus здійснила відповідна ритуалізація часопросторових координат тоталітарної цивілізації. Так, центротворчу роль відіграв імітований культ Москви як третього Риму. Місія священного місця відводилася, однак, лише Мавзолею, історія установа якого символізує, з одного боку, паразитування на ідеї культу християнських святих (символізація мощей святих) і, з іншого, вказує на логіку розгортання культу влади у її сталінському варіанті. Мавзолей Леніна сигналізував про довічну "присутність" вождя, його включеність у процес розбудови держави. Так Ленін символічно легітимізував діяльність радянської влади. Водночас Мавзолей

констатував смерть Леніна і відкривав перспективу влади для Сталіна, що візуально підкреслювалось тоді, коли Сталін стояв на трибуні Мавзолею.

Мавзолей відіграв майже сакральну роль у житті радянської людини, адже його відвідування прирівнювалось до прощі, до причащення як релігійної ініціації. Просторовий сакральний проект доповнювався часовим: укладання чіткого літургійного календаря, у якому відбилася хронологія життя "великих святих". Таким чином тоталітарна цивілізація замикалася на репродукуванні сакрального, що мало виразний християнський характер. Саме апеляція до християнських кодів як активізація традиції уможливлювала продуктивність і живучість тоталітарної цивілізації.

Радянська ідеологія, що розгортається через релігієморфний модус й оприявнюється у християнськоподібних експлікаціях, реалізується через міф³. Слід зазначити, що у цьому разі треба говорити про актуалізацію "живого" міфу як втілення релігійного досвіду первісної людини.

Відомо, що протягом розвитку світової цивілізації міф оприявнювався по-різному. Ключові доміанти у різновекторності його кодифікування можна означити так: "сказання істинне" - "сказання вигадане". У першому випадку слід говорити про соціально-релігійне походження міфу. М.Еліаде констатує: "Проживання міфу передбачає наявність істинно релігійного досвіду, бо він відрізняється від звичайного досвіду, від досвіду щоденного життя. Релігійний характер цього досвіду є результатом того факту, що актуалізуються легендарні події, події величного характеру, що характеризуються надзвичайною значимістю" [11, 29]. Відкриття філософською думкою історії і пробудження історичної свідомості, що виявилась в історіографії, сигналізувало про спростування міфу як сакралізованої історії: міф вступає в опозицію з "раціоналізованою" історією, а відтак - із логосом, утрачає релігійний зміст і стає "вигаданим" сказанням. Відділений від сакрального, міф все ж не втрачає своєї моделюючої ролі у розвитку цивілізації, принаймні західної. Це уже міф "вторинний", але він забезпечує "поворот до витоків", здійснюючи функцію онтологічної самоідентифікації.

Аналізуючи оприявлення міфологічного мислення у ХХ столітті, дослідники виділяють тоталітарні режими й, зокрема, марксистський комунізм, для яких роль міфу була визначальною. Комуністичний міф, будучи "вторинним" (читай: штучним, вигаданим, "ув'язненим"), за формою оприявлення є "живим", тобто сакрально значимим. М.Еліаде, пояснюючи феномен "живого" міфу, констатував, що він є "істинна, реальна подія", "подія сакральна, значна, яка слугує прикладом для наслідування" [11, 11]. Для тоталітаризму "живий" міф цінний тим, що він уникає опозиції з історією і логосом: "живий" міф - це сакральна історія і утілення логосу. Так, радянська ідеологія подає історію як міф. Вона актуалізує міфічні моделі космогонії та есхатології, які прив'язують ідеологічну досконалість до міфічного минулого і майбутнього. Програмування цих моделей зафіксовано у культовому тексті "Інтернаціоналу". Ідея "розрушення до основ" реалізує візію есхатологічної історії з наголосом на "потім": есхатологія передбачає не просто руйнування, а упевненість у початку "нового". "Ми новий світ побудуємо", - це упевненість суто космогонічного порядку. Радянська ідеологія постійно стимулюється космогонічною ідеєю про творення - це творення якісно нового світу з радикально новим соціокультурним устроєм. Безкласове суспільство - це інваріант міфу про золотий вік, який характеризує і початок, і кінець історії. У апеляції до того, що "вже було", але через соціальну несправедливість і класову ворожнечу було втрачено, легітимізується тоталітарна свідомість, прагнучи змоделювати новий "золотий вік".

---

3. Слід зазначити, що концепт міфу і християнської теології, яка координується принципом історизму, не є антагоністичними у практиці християнства. Так, М.Еліаде наголошує на тому, що християнство не може бути відділене від міфологічного мислення [11, 165], бо воно побудоване на ритуальному відтворенні драми Христа, яка у цьому разі виконує функцію міфу [11, 169].

Гносеологічна програма тоталітарної свідомості реалізується через міф як логос: у цьому разі тоталітарна людина споріднюється з людиною первісною. М.Еліаде зазначає: "Ця людина [первісна. - В.Х.] знаходить у міфах модель для наслідування у своїх діях. Міфи запевняють, що все, що вона робить, уже було колись, на Початку Часів [...]. Міфи, таким чином, складають суму знань, якими користуються люди" [11, 128]. Тоталітарна людина включена у світ міфу - чітко координованої й наперед визначеної данності, яка пропонується як модель для наслідування. В ініціації долучення до здійснення міфу через ритуальні дії людина утверджується онтологічно, констатує оприявленість "живого" міфу тоталітаризму.

Отже, радянська ідеологія, відзначаючись релігієподібним модусом христологічного характеру, реалізується через розгортання "живого" міфу й прогнозує кодифікацію радянської тоталітарної системи як міфократії.

Джерела та література:

1. Bercken William van den Ideology and Atheism in the Soviet Union. - Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1989.
2. Linz J. The religious use of politics and/or the political use of religion. Ersatz ideology versus ersatz religion // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. - P. 107-125.
3. Бердяев Н. Новое средневековье. Демократия, социализм и теократия // Alma mater. Вестник высшей школы. - 1991. - № 5. - С.100-110.
4. Лекторский В. Христианские ценности, либерализм, тоталитаризм, постмодернизм // Вопросы философии. - 2001 - № 4. - С.3-9.
5. Rohrwasser M. Religious and ecclesiastical structures in Communism and National Socialism, and the role of the write // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. - P. 334-350.
6. Цимбаев Н. Русская Православная Церковь в годы испытаний (1900-1941) // Вопросы философии. - 2001 - № 5. - С.33-40.
7. Игнатов А. Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. - 2001 - № 4. - С.25-30.
8. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. - М.: Наука, 1990.-221 с.
9. Kula M. Religiodpodobny komunizm. - Krakow: Nomos, 2005. - 180 s.
10. On Marxism, Christianity and totalitarianism. An interview with Leszek Kolakovsky // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. - P. 360-368.
11. Элиаде М. Аспекты мифа. - М.: Academia, 1995.
12. Бердяев Н. Новое средневековье (размышления о судьбе России и Европы) // Alma mater. Вестник высшей школы. - 1991. - № 3. - С.94-108.
13. Шахназаров О. Советское общество 1917-1953 гг.: аномалия или закономерность? // Вопросы философии. - 2004. - № 10. - С.33-45.
14. Кантор В. Проблема Антихриста как проблема тоталитарного слома европеизма // Вопросы философии. - 2001. - № 4. - С.16-24.

Ольга Дудар

ДО ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У ХІХ столітті в усіх сферах суспільного життя в Європі спостерігався розквіт нових ідей. Національна і просвітницька ідеологія стала рушійною силою історії завдяки розширенню можливостей освічених людей і оновленню їх світогляду (осягнення світу лише через „волю Божу” втрачало своє виключне значення). У результаті науково-технічного прогресу і збільшення потреби у висококваліфікованих працівниках виникає нова соціальна група – інтелігенція.

Саме інтелектуали відігравали провідну роль у націотворчих і просвітницьких процесах, у демократичних рухах і популяризації передових політичних ідей.

Територія України у цей період знаходилася під владою двох велетенських імперій – Російської та Австро-Угорської, уряди яких були одними із найконсервативніших у Європі. Відсутність власної держави, постійний тиск з боку влади негативно впливали і на економічний, і на політичний розвиток українських земель. Це стало підставою для певних негативних висновків: Г.Сетон-Вотсон відніс Україну до нових націй, які почали розвиватися значно пізніше і повільніше, ніж провідні європейські держави [1, с. 518]. М.Грох визначив належність українців до малих націй, оскільки вважав наявність держави основним фактором консолідуючих процесів. Чи відповідають дані тези реаліям історичного розвитку України першої половини XIX століття?

Питання національного розвитку Європи взагалі і окремих європейських держав зокрема викликає безліч дискусій. Немає ні єдиного визначення терміну „нація”, ні її ознак, ні хоча б часу появи чи формування. Кожен дослідник наводить власні аргументи і критикує тези опонентів, і дана ситуація є закономірною, оскільки прослідкувати націотворчі процеси дуже важко через відсутність соціологічних досліджень до XIX століття. Навіть визнані більшістю риси – мова, територіальна спільність і відчуття єдності – аналізувати надзвичайно важко.

Хоча люди досить давно відчували етнічну спільність чи окремішність через мову, традиції і любов до рідного краю, проте чітких критеріїв групової тотожності не було вироблено. Перевага надавалася правовим і соціально-економічним відмінностям у межах одного народу, які утворилися внаслідок впливу феодальної системи. Однакові соціальні групи різних держав (наприклад, купці) були ближчі одне одному, ніж селяни і феодала в середині етнічної спільноти. Після Французької революції Європа переходить до нового суспільного порядку, коли роль народних мас зростає, а їх мова, культура і звичаї завойовують визнання серед освічених груп.

З іншого боку, рушійною силою національного розвитку можна вважати капіталізм. Б.Андерсон зазначає, що саме завдяки прибутковості книгодрукування стало бізнесом [2, с. 112]. Якщо до 1500 року було видано близько 20 000 000 томів, то до 1600 – 200 000 000. Книготорговці мали освоювати нові ринки збуту, тому мова освічених і обмежених кіл – латинь – виходила з ужитку. Реформація у свою чергу ввела богослужіння національними мовами, сприяла уніфікації діалектів і створенню літературних норм, „це надало мовам стабільності і вибудувало центральний для націоналізму образ їх стародавності” [3, с. 113]. Таким чином, було створено передумови для нової уявної спільноти, обмеженої походженням.

Поступове піднесення колись плебейських мов стало приводом для їх вивчення. Кінець XVIII – початок XIX століття став етапом буму вивчення народних мов і культури та створення лексикографій, граматик, словників, літературних збірок. Науковці розширили свій вплив на суспільство через доступне масам друковане слово. Якщо раніше на українських землях пропагувалися церковнослов'янська, польська чи російська, а українську називали мовою гречкосіїв, то після появи у 1798 році „Енеїди” І.Котляревського популярність її зросла і серед еліти. Творчість Т.Г.Шевченка закінчила „формування визнаної літературної мови”, вживання якої стало вирішальною стадією творення української національної свідомості.

Захоплення фольклором характерне не лише для України. Йоган Гердер надав народним мовам пріоритетності на протигагу штучним, часто іноземним говіркам, що панували при монарших дворах і салонах. Його погляди підхопила Східна Європа, народи якої страждали від гніту монолітних імперій. Сусідня до нас Росія також повинна була вирішувати проблеми у мовному середовищі, оскільки еліта, яка була носієм державності, вживала іноземні (німецьку, англійську чи французьку). Вивчення фольклору активізувалося після війни 1812-1814 років,

але проводилося дещо в іншому ключі. Українці ж мали доводити сам факт існування власної мови.

На думку англійського вченого Г'ю Сетон-Вотсона, українська нація належить до т.з. нових, активний етап формування яких припадає на період після Великої французької революції 1789 року. Тому на наших землях проходили паралельно два етапи: „становлення національної свідомості та виникнення національних рухів. Обидва процеси є наслідком діяльності невеликих освічених політичних еліт” [4, с. 515]. Лідери політичного руху розбудовують державу відповідно до національних інтересів, діячі різних галузей культури підтримують цей курс власною творчістю. В Україні склалася специфічна ситуація, яка, за словами Я.Грицака, дозволяє повному розглянути процес національного становлення [5, с. 515]. Умови були надзвичайно складними, бо частина колишньої козацької старшини прагнула отримати рівні з російськими дворянами права, тому у більшості випадків підтримувала політику уряду. Відповідно, націоконсолідуючу роль мусила взяти на себе саме культурна еліта.

Відсутність власної держави стала основним критерієм оцінки національного розвитку України. Уся Східна Європа через особливості історичного розвитку має суттєві відмінності у процесі формування націй. Відповідно до схеми Г.В.Ф.Гегеля представник української діаспори І.Лисяк-Рудницький виокремлює два типи національних рухів у регіоні [6, с. 9]:

- коли керівництво залишалось за шляхтою, традиційною правлячою верствою. Зберігався легітимізм, і було значно простіше консолідувати суспільство, висунути загальні вимоги. Звичайно, траплялося, що еліти втрачали зв'язок з масами. Проте сильна владна верхівка суспільства надавала національним процесам необхідного політичного забарвлення й історизму. Прикладом такого розвитку М.Грох називає Польщу [7, с. 120].

- за відсутності провідної верстви її треба було створювати заново на основі інших соціальних груп, які мали потенціал до об'єднання народу навколо себе. Це могла бути буржуазія, але у Східній Європі лідерство перебирала інтелігенція. Складна ситуація пояснюється економічним розвитком: політика імперій негативно впливала на участь буржуазії у національних рухах. А інтелігенція швидко підхоплювала вплив новітніх західних ідей і якісно поширювала їх серед решти суспільства.

Нація, що втратила правлячий клас, зводиться до неосвічених народних мас із низькою національною свідомістю і відповідною культурою. Дану тезу розвиває М.Грох. Малі нації спочатку змушені боротися за існування, за економічні права, а лише потім – за національне самовизначення. Данців вчений відносить до великих націй, а українців – до малих [8, с. 74].

Але, на нашу думку, наведені вище тези не враховують складності і варіативності національного розвитку Європи. Формування єдиної італійської нації відбувалося значно пізніше, ніж у сусідній Франції. Німці до 1861 року не мали єдиної держави, але при об'єднанні використовувалися не лише націоналістичні, а й економічні гасла. Таким чином, найактивніші націотворчі процеси, які проходили у ХІХ столітті, мали значні регіональні особливості.

Дослідник етнічних проблем О.Бауер погоджується з уже зазначеною тезою про вплив еліт і виділяє три етапи національної культурної спільності [9, с. 80]:

1. Представлений „германцями епохи родового комунізму” [10, с. 80], коли усі члени спільноти пов'язувалися спільною культурою предків;

2. Нація класового суспільства, пов'язана не кровною і культурною єдністю мас, а спільними інтересами пануючих класів. Якщо еліта не усвідомлює своєї приналежності до нації, перехід до третього етапу затягнеться;

3. Існування автономного національного цілого.

Російська імперська влада, захопивши українські землі, почала інкорпоративні процеси із боротьби з протидією національної еліти. Починаючи з другої половини ХVІІІ ст. освічені українці потрапили під суворий нагляд, їх переманювали до

Москви, переслідували, підкупляли пільгами, залякували. Тисячі представників інтелігенції діставали освіту у російських імперських навчальних закладах, де панував монархічний фанатизм. Національний дух зникав, а окремі діячі вважали себе більше росіянами, ніж етнічні представники російського народу. „Ф.Прокопович, О.Безбородько, В.Кочубей та інші ставали ідеологами, фанатичними борцями за зміцнення самодержавства Росії”, як зазначає Л.Г.Іванова [11, с. 10].

Але європейські події позитивно впливали на ситуацію в Україні. Французька революція зумовила демократизацію національних рухів, „весна народів” 1848 року продемонструвала негативні сторони і консервативний фанатизм імперій. Проте найбільшого значення набула концепція романтизму. На наш погляд, дослідники, особливо зарубіжні, дещо зверхньо ставляться до минулого України і зводять вплив романтизму до надмірного захоплення козацтвом. Проте сам ідейний зачинатель романтизму Й.Гегдер у своєму щоденнику за 1769 писав: „Україна стане новою Грецією. Люди прокинуться, утвориться цивілізована нація... майбутнє слов'ян прекрасне.” [12, с. 4]. Інтерес до народної мови і культури став поштовхом до національного відродження.

У 30-і роки XIX століття починається ґрунтовне дослідження історичних подій, народного епосу, мови, культури і традицій. У 1827 М.О.Максимович видав збірку „Малоросійські пісні”, вступне слово до якої містило заклик ретельніше вивчати усну народну творчість, „бо саме народність повинна була виступати головним критерієм національної літератури і культури” [13, с. 48]. Справу Максимовича підтримали А.О.Метлинський, О.М.Бодяньський, М.А.Маркевич, М.І.Костомаров, І.І.Срезневський. Аналізуючи народні пісні, легенди, перекази, вони шукали „відвічні елементи національного світогляду, які можуть послужити за матеріал для будування нового життя” [14, с. 263]. Мода на українську пісню і побут швидко поширювалася по імперії, захопивши навіть поляків.

Поступово фольклорні дослідження розширюються до всебічних статистичних описів. Їх автори звертали увагу на географічні особливості регіонів, економічний розвиток, вивчали історію виникнення населених пунктів, життя народу, звичаї, традиції – усе те, що цікавило читачів і створювало неповторний образ тієї чи іншої частини українських земель. Цикл публікацій „Статистичний погляд на Чернігівську губернію” містить не лише опис життєвого укладу простих селян, на основі літописів автори підкреслюють доброту, моральність, сумлінне ставлення до праці, яке не знищили „ні напади татар, ні литовське чи польське панування” [15, с. 248].

Серед найважливіших факторів національної єдності М.Вебер і Дж.Стюарт Мілл виділяють саме історичні дослідження. Звичайно, поштовхом для об'єднання могли бути і спільне походження, і проживання на певній території, „але найважливішою зі всього є спільність минулих політичних подій, спільність національної історії і, як наслідок цього, спільність спогадів – спільно пережитих гордоців і принижень, радощів і жалів, пов'язаних з тими ж самими подіями в минулому” [16, с. 78].

Тому не дивно, що поступово поетичний інтерес розширюється до детальних історичних розвідок. Вивчення минулого України визнають навіть прихильники російського імперіалізму, бо незнання історії дає змогу поширювати неправдиві факти [17, с. 233]. Особлива увага приділялася історії Київської Русі як колиски спільної „великоруської” цивілізації. Звичайно, погляд на князівське правління був суто промонархічним, оскільки вважався початковим етапом формування одноосібної влади. В Україні було важко віднайти нові джерела, бо церкви і монастирі, де найчастіше зберігалися списки літописів, книги, документи чи інші писемні пам'ятки, постраждали під час монголо-татарської навали та польського правління. Тому історія козацької доби, наближена у часі, більш доступна через значну джерельну базу, возвеличень у народному епосі, героїчна у пам'яті нащадків, викликала появу великої кількості різноманітних історичних, етнографічних,

літературознавчих праць. Якщо проаналізувати публікації документів у неофіційній частині „Чернігівських губернських відомостей”, то майже 90 % було присвячено козацькій добі [18]. Хоча різноманітні універсали, грамоти друкувалися практично без коментарів, вони демонстрували походження українського дворянства, висвітлювали колишні економічні привілеї старшини, особливості державного управління та адміністративного поділу.

Інтерес до козацтва має кілька витоків:

- суто прагматичне прагнення довести права на дворянство спонукало нащадків колишньої старшини доводити легітимність своїх претензій. Після ревізії фамільних архівів було віднайдено чимало цікавого [19, с. 215];
- захоплення подіями Середньовіччя характерне для романтизму, який орієнтується на лицарські ідеали. Традиції і діяльність запорожців ідеально підходили для формування романтичного літературного та історичного епосу;
- якщо націоконсолідуєча ідея відсутня, тоді еліта має її створити.

Автори національної міфології часом поступаються достовірністю інформації заради її привабливості для народу. Але відтворення подій героїчного минулого, дослідження діяльності видатних історичних осіб не просто підвищували інтерес до історії – у суспільстві поширювалися уявлення про спільне походження, багату на визначні події історію, люди по-іншому сприймали проблеми сучасності. Проте опубліковані матеріали залишалися малодоступними для найчисельнішої верстви населення – українських селян. І хоча інтелігенція намагалася поширювати доступні книжечки-„метелики” національного змісту, влада ретельно контролювала, аби незалежницькі погляди не потрапляли у друковану продукцію.

Загалом протягом 40-х рр. XIX – поч. XX ст. склалася досить парадоксальна ситуація. З одного боку, імперський уряд завдавав нищівних ударів по українському національному руху. Насамперед це репресії щодо учасників Кирило-Мефодіївського товариства, Валуєвський та Емський укази, перешкоджання навіть культурницькій діяльності громад. Здавалося, якщо процес українського націотворення був не настільки активним, як у Західній Європі, не мав чітких політичних програм і підтримки широких верств населення, то чому навіть за звинуваченням у „малоросійських тенденціях” активістів просвітницьких організацій (наприклад, одного з діячів Чернігівської громади етнографа С.Носа) могли вислати на північ Російської імперії і навіть у засланні піддавати обшукам за найменшою підозрою у зберіганні „підозрілих” листів [20, с. 370]. На наш погляд, ідеологи монархізму розуміли важливість і небезпеку саме науково-дослідницької і культурницької діяльності. Навіть цілком проросійські, на перший погляд, публікації могли сприяти поширенню націоналістичних ідей і піднесенню визвольного руху.

З іншого боку, навіть на сторінках урядового видання „Чернігівські губернські відомості” періодично з’являлися історичні, етнографічні, краєзнавчі матеріали, які свідчили про активізацію національного відродження. Авторами публікацій у неофіційній частині, а з 1870 р. у „Особливому додатку до „Чернігівських губернських відомостей” були відомі українофіли О.Маркович, О.Лазаревський, П.Єфіменко, С.Ніс, Л.Глібов, О.Шишацький-Ілліч, П.Огієвський, Г.Милорадович, О.Тищинський, І.Лавріненко та інші. Звичайно, друковані матеріали проходили суворий цензурний контроль, який у губерніях був навіть прискіпливішим, ніж у столицях [21, с. 50]. Але частина дослідників була відомою не лише завдяки вивченню історії, народної культури і традицій. О.Маркович брав участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, О.Лазаревський належав до відомої родини, мав приятні стосунки з Т.Г.Шевченком, виступав проти кріпацтва, після реформи 1861 р. захищав інтереси селян. Л.Глібов, письменник, журналіст і педагог, разом з С.Носом, О.Тищинським представляв „перше” покоління Чернігівської громади. Тому, на нашу думку, навіть суто науковий матеріал мав важливе значення у формуванні суспільних поглядів на українське питання. І „Відомості”, друкуючи „цікаві факти з минулого краю”, мимоволі сприяли

національному відродженню.

Таким чином, дослідницька діяльність інтелігенції має розглядатися як спосіб творення власної ідеології. Аби вона була зрозуміла більшості населення, обиралися факти, які позитивно сприймалися усіма прошарками тогочасного суспільства: селяни, міщани і духовенство асоціювали козаків із економічною стабільністю, захистом від іноземної агресії та можливістю відстоювати власні інтереси; для представників еліти, що остаточно не підпали під русифікацію, колишні вольності давали змогу активніше впливати на внутрішню і зовнішню політику. Аналогічні процеси мали місце і у тих регіонах Західної Європи, які не мали власної державності (Польща, Німеччина, Чехія).

Хоча публікації, присвячені героїчному минулому України, були досить обережними і розміщувалися поряд з проурядовими статтями, – це природна реакція на політику Російської імперії, влада якої жорстко і цілеспрямовано насаджувала монархічні погляди українським дворянам. Переслідування прихильників національного відродження, тиск і неможливість вільно висловлювати свої погляди гальмували процес формування єдиної національної ідеї, але не могли зупинити природних консолідаційних процесів.

Отже, на наш погляд, не зовсім доцільно говорити про відставання від Західної Європи у питанні формування української нації. Той факт, що Україна не мала власної державності, не є підставою стверджувати про відсутність у XIX ст. окремої української нації. Хоча народ був розділений між двома імперіями, і українці різних регіонів мали власні політичні, економічні і культурні проблеми, але основна проблема визвольного руху не у відсутності нації, а у національній політиці імперських урядів, переслідуванні національної ідеї та патріотів, що поклали життя на її захист.

На жаль, і сьогодні питання нації залишається актуальним. Творення незалежної української держави вимагає об'єктивнішого ставлення до національної історії та національного питання. Лише неупереджений погляд на наше минуле і розуміння першопричин складної внутрішньої ситуації дозволить подолати негативні тенденції у сучасному українському суспільстві.

Джерела та література:

1. *Сетон-Вотсон Х.* Старі та нові нації / Націоналізм: Антологія / упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
2. *Андерсон Б.* Уявні спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., „Критика”, 2001. – 280 с.
3. Там само.
4. *Сетон-Вотсон Х.* Старі та нові нації / Націоналізм: Антологія / упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
5. *Грицак Я.* Нариси з історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
6. *Екельчик С.* Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX століття. – Мельбурн, 1994. – 144 с.
7. *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / Нации и национализм. – М., 2002. – 684 с.
8. Там само.
9. *Бауэр О.* Нации и социализм / Нации и национализм. – М., 2002. – 684 с.
10. Там само.
11. *Іванова Л.Г., Іванченко Р.П.* Суспільно-політичний рух 60-их років XIX століття в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К.: МІЛП, 2000. – 352 с.
12. *Потульніцький В.* Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти XVII – XVIII століття // Київська старовина. – 2001, №4. – С. 4 - 8.
13. *Іванова Л.Г.* Початок українського національно-культурного відродження / Нариси з історії українського національного руху / відповідальний ред. В.Г.Сарбей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 46 - 58.
14. *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 263.
15. Статистический взгляд на Черниговскую губернию // Черниговские губернские ведомости, 1847, №7. – С. 248.
16. *Дж.С.Мілл.* Національність та представницьке самоврядування / Націоналізм: Антологія / упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.

17. Саосльев Г. О важности изучения истории, особенно в наше время // Черниговские губернские ведомости, 1843 р., №1. – С. 233 - 234.

18. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1906 – 1908 гг. – Выпуск 7. – Чернигов. Типография Губернского правления.

19. Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основа. – 1996. – 370 с.

20. Коваленко Гр. Очерки из жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д.Носа // Киевская Старина, 1901, том LXXIV. – С. 363 – 400.

21. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., „Дніпро”, 1869. – 288 с.

Валентина Красавіна

УКРАЇНСЬКА МОВА В РЕКЛАМІ ЧЕРНІГОВА (СЕМАНТИЧНИЙ ТА ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ)

Усім відомо, що реклама є основою і запорукою успіху в торгівлі. Не заглиблюючись у маркетингову та психологічну специфіку створення реклами, хочемо привернути увагу до її мовного оформлення, тобто до мовної правильності рекламних текстів, оскільки цей аспект досить вагомий у досягненні поставленої рекламодавцем мети. Від переконливості рекламного тексту також залежить, чи перетвориться потенційний покупець на реального, тому словесне вираження має бути стислим, містким, емоційним, оригінальним, не примітивним і обов'язково грамотним. Як стверджують фахівці рекламного бізнесу, реклама повинна вирізнятися з інформаційного потоку, вражати і запам'ятовуватися. Проте, на жаль, часто вражає помилками, які знижують культуру вислову, відвертають увагу сприймача інформації від змісту повідомлюваного.

Давайте подивимося, що і як рекламують у нашому місті на численних білбордах (від англ.: billboard – bill – список, програма і board – дошка), лайтбоксах (від англ.: light – освітлення, box – коробка), бренд-стояках: (від англ.: brand – тавро, відбиток). Усе це нові засоби нової для нас галузі – реклами (від латинського: *reclamare* – викрикувати). Зазначимо, що приблизно половина щитів рекламує цигарки Malboro, West, Next, LD та алкогольні напої – горілку, коньяки, пиво. (Досить часто розміщені вони біля навчальних закладів). На інших знаходимо рекламу бланків, операторів мобільного зв'язку, побутової техніки. На демостояках частіше побачимо молочну, хлібобулочну продукцію, промислову, на бренд-стояках – популярні у Чернігові марки “Ясен”, “Кринка” тощо. Далеко не завжди рекламісти послуговуються державною мовою, що суперечить чинному законодавству (Ст. 6 Закону “Про рекламу”), іноді легковажать словом. Неправильне слововживання, орфографічні помилки не рідкість на рекламних стендах у нашому місті.

Наприклад, фірма з білборду пропонує “тепло і затишок **круглий рік**”. Це словосполучення скальковане з російської мови “круглый год”, в українському слововживанні на позначення певного проміжку часу вживається усталена форма **цілий рік** (порівняймо – цілодобово), але круглий (кругла) сирота, круглий стіл.

“Головне **вірно** розрахувати” – закликає один із операторів мобільного зв'язку, тоді як ідеться про **правильний** розрахунок. Досить часто це слово вживають у невластивому йому значенні: вірна відповідь, вірно сказано замість правильна відповідь, правильно сказано. Вірно - віддано, надійно, щиро, наприклад: вірна дружина, вірний друг.

Салон краси пропонує послуги, рекламуючи їх так: “З коханням... для тебе”. Мабуть, малося на увазі з любов'ю для тебе, оскільки кохання – це “почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі”, а любов ширше поняття,

яке включає в себе, крім попереднього, й інше значення: “інтерес до чого-небудь; цікавість; пристрасть до чого-небудь”, наприклад: любов до дітей, любов до музики, любов до мистецтва тощо.

“Домотехніка” обіцяє “оформлення кредиту **на місті**”, замість **на місці** (від слова місце), адже місто (рос. город) – це великий населений пункт. Порівняймо місто – міста, ... у місті; місце – місця, ... на місці.

На іншому білборді усю інформацію передано фразою “**не нагужаємо**”, важко зрозуміти, що ж пропонує рекламодавець, можемо лише здогадуватись, що це або програмне забезпечення, або послуги, спрямовані на спрощення вирішення якихось завдань. Але в будь-якому разі з точки зору мови це неправильно. Скальковане з російської слово “грузить” правильно замінити на **вантажити**, відповідно і похідні перекладаються так: завантажити, розвантажити, перевантажити тощо.

Провідна інвестиційна компанія “купує акції підприємств за **самими** високими цінами”. Це порушення правил творення форм ступенів порівняння прикметників, бо в українській мові для творення найвищого ступеня порівняння використовують префікс най-, що додається до простої форми вищого ступеня, напр.: найдорожчий, найдешевший або слів найбільш (найменш), які додаються до форми прикметника, найбільш дорогий (на відміну від російської мови, в якій аналогічна форма твориться за допомогою займенника самий).

Інша фірма пропонує металопластикові вікна “у **сжаті** строки”. В українській мові немає такого слова, а є стиснути, отже, правильно – **стислі** строки.

Часто натрапляємо на таке слововживання “**по суботам, неділям** знижки” – правильний варіант **щосуботи, щонеділі**. Російська конструкція з прийменником по в цьому випадку перекладається безприйменниковою конструкцією. Крім того, у зазначеному прикладі спостерігаємо також частотну граматичну помилку – неправильне закінчення місцевого відмінка – ам замість нормативного – ах (напр.: по дорогах, по селах, по місцях).

Порушенням правил української орфографії є написання запозичених слів “ALMplast” формує **ділерську** мережу”, “**холдінгова** компанія”, “Ліга-**консалтинг**”. **Дилер** [англ. dealer < deal, тут – торгувати, робити бізнес] – фізична або юридична особа, що здійснює перепродаж товарів, а також цінних паперів. **Холдинг** – [англ. holding < hold – тримати, затримувати] – придбання контрольних пакетів акцій та створення холдинг-компаній. **Консалтинг** – [англ. consulting – консьультування] – надання консультацій товаровиробникам, продавцям і покупцям з питань діяльності підприємств, фірм, організацій, зокрема в зовнішньоекономічній сфері. У загальних запозичених назвах після д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р (**де ти з’їси цю чашу жиру** – це для запам’ятовування) перед приголосними, крім й, пишеться и. Наприклад: лізинг, дистриб’ютор, синдикат тощо.

Із лайтбуксів нам пропонують **шопінг**, нову **колекцію**, великий **ассортимент**. У словах **шопінг** (від англ. shopping < shop – ходити по магазинах, купувати що-небудь), **колекція**, **ассортимент** приголосні не подвоюються, на відміну від російської мови, бо є правило: для загальних назв іншомовного походження подвоєння не характерне, крім слів-винятків: тонна, нетто, брутто, ванна тощо.

Далі читаємо: **розширь** ліміт, **хочешь** мати, не **боїшься** замість правильного **розшир, хочеш, боїся**. На відміну від російської мови, в українській після шиплячих та р, що стоїть у кінці складу та слова (крім Горький), – м’який знак ніколи не вживається (напр. рос. ночь – укр. ніч; рос. нарежьте – укр. наріжте).

“Фокстрот” зваблює обіцянками замінити “старий, набридлий телефон на новий – **кращій**”. Це теж порушення правопису, бо прикметник належить до твердої групи і матиме закінчення – ий – **кращий**.

Таким чином, якою б яскравою і стильною не була реклама, але через мовні покручі, граматичні помилки вона втрачає свою привабливість і переконливість, більше того – шкодить іміджу рекламованої фірми чи товару. Адже копірайтери поміж інших важливих завдань мають ще й пропагувати норми літературної мови, порушення яких призводить до зниження рівня культури мовлення.